

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

МОДУЛЬ 1

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ДЕРЖАВА — КИЇВСЬКА РУСЬ (ІХ – XII СТ.)

Формування держави на Русі

Слов'янські протодержавні утворення на українських землях

Початок політичної історії України вчені пов'язують із зародженням державотворчих процесів у великих племінних об'єднаннях (союзах племен) передусім на заселених полянами землях (Подніпров'я) приблизно в VI— VIII ст. Вони були породжені започаткуванням і розвитком торгівлі, що вимагало певних зусиль для налагодження її, для охорони торговельних караванів, встановлення ділових відносин із сусідами. Забезпечити це могла певна політична інституція, якою була на той час влада князя, оперта на дружину (військо). Дружина, попри виконувани нею охоронні функції, часто вдавалася до походів, маючи від них здобич. Тобто з політичної точки зору тодішня влада мала зовнішні економічні (торгівля), політичні (військові походи, замирення тощо) зносини.

Основним заняттям полян були орне землеробство, скотарство, промисли, ремесла. Головні міста: Київ (центр племінного князівства), Переяславль, Руський, Родня, Вишгород, Білгород, Канів. Вони займали вигідне геополітичне положення, майже в центрі праукраїнської людності, на перехресті важливих торгових шляхів. Із середини I тис. поляни входили до антського союзу, а після його розпаду разом з іншими східнослов'янськими племенами утворили наприкінці VI—VII ст. в Середньому Подніпров'ї нове ранньодержавне об'єднання. У середині VIII ст. вони опинилися під владою Хозарського каганату. У 80-ті роки IX ст. полянські землі після захоплення їх князем Олегом стали ядром Давньоруської держави.

До полян через економічні, політичні й етнічні інтереси тяжіли сусідні племена. Найближчими до них були сіверяни, які займали територію дніпровського лівобережжя: течії Десни, Сейму,

верхів'я Сули, Псла, Ворскли і входили до союзу з полянами. Головні міста: Чернігів (центр племінного князівства), Любеч, Новгород-Сіверський. Деревляни займали Прип'ятське Полісся та басейн р. Тетерева, їх політичний центр — місто Іскоростень.

Союзи племен, на думку істориків, були вже етнопо-літичними об'єднаннями, своєрідними протодержавними утвореннями. З часом (у VIII—XI ст.) вони еволюціонували у значно ширші й дещо чіткіше політичне окреслені об'єднання — «союзи союзів», «надсоюзи». Арабські хроніки згадують про три з них: Куяби (Куявія) — очевидно, Київська земля, центром якої був Київ; Славія — мабуть, землі ільменських слов'ян, де головним містом у X ст. став Новгород; Артанія, якою, за різними версіями, вважають Рязань, Тмутаракань, Чернігів, Білоозеро, Ростов Ярославський. Більшість сучасних учених схиляється до версії, що то була Ростово-Суздальська земля.

Традицію княжіння започаткували на київських землях Кий (приблизно V — початок VI ст.), який підтримував зв'язки з візантійським імператором, з великими почестями був прийнятий у Константинополі, Аскольд і Дир (династія Києвичів), які заснували перше східнослов'янське державне утворення у Наддніпрянщині. За свідченням літописця Нестора, у 860 р. вони здійснили похід на Константинополь. А організувати такий похід могла влада, що вже мала військо (у даному разі — флот), реалізовувала певні політичні інтереси, що теж засвідчує існування ранньої форми державності.

Могутня середньовічна Русь змусила Візантію до укладення союзницького договору, за яким Візантія платила Русі щорічну данину, а русичі зобов'язувалися надавати їй військову допомогу в боротьбі з арабами. Це дало змогу Русі швидко розвиватися, зміцнювати авторитет своєї держави. Вплив Русі на Півдні став настільки відчутним, що Понт Евксинський почали називати Руським морем. З'явилися й інші географічні назви з коренем «рус».

Щодо назви «Русь» в історичній літературі було багато суперечок. І донині це питання остаточно не з'ясоване. За однією з версій, фінно-угорські племена, які мешкали в районі Лагоди та Новгорода, називали «русью» (гоїві) шведів. Згодом ця назва поширилась на племена, які жили південніше, й прижилася як елемент назви Київської держави. За іншою, слово «русь» походить із Середнього Подніпров'я. Прибічники ще однієї версії вважають, що «русью» називали тодішню верхівку суспільства — воїнів і купців.

На думку академіка П. Толочка, «русь» — слово іраномовного походження, пов'язане з назвою сарматських племен (роси, росомани, роксолани). На межі VIII— IX ст. воно поширилось на Середньому Дніпрі й почало означати назву місцевих слов'янських племен. Тому літописець зафіксував, що поляни стали називатись руссю. Тобто, слов'янське плем'я, яке стало ядром давньоруської держави, спочатку називали полянами, потім за ним закріпилася назва «русь». З часом вона поширилася на всі слов'янські племена. Вірогідно, що зі словом «русь» пов'язані й давні імена річок — Рось, її приток Росави й Роставиці. Слово «русь» вживали у двох значеннях: в широкому — на означення всієї території Давньоруської держави; у вузькому — Середнього Подніпров'я. В епоху пізнього середньовіччя існувала назва Мала Русь, яка означала корінну етнічну територію держави.

У прильменських слов'ян осередок державності виник значно пізніше, сформувавшись навколо Городища, що поблизу Новгороду. А сам Новгород з'явився лише на початку X ст. Це протодержавне утворення контролювало території не тільки ільменських слов'ян, а й кривичів, чуді, мері. Варязька експансія помітно прискорила процес формування державності у тому (північному) регіоні, хоча південноруські землі на сто—двісті років випереджали північні в соціально-економічному та культурному розвитку. Силою меча варяги змусили місцеві племена платити їм данину, але ті згодом об'єдналися і вигнали поневолювачів. Та протистояння серед слов'янських правителів, загострення між ними боротьби за владу призвели до того, що на князювання, як свідчить літопис, у 862 р. було запрошено норманського конунга Рюрика, який став правителем Північної Русі.

Отже, протодержави східних слов'ян виростили на місцевому ґрунті задовго до IX ст. внаслідок складного й тривалого соціально-економічного та культурного розвитку. Але й дотепер існують різні теоретичні міркування щодо державотворення на Русі.

Теорії походження Київської держави

Існують три точки зору на утворення Київської Русі: норманська теорія й теорія природничо-історичного розвитку та утворення класів і держав.

1. **Норманська теорія** — про несамостійний розвиток руської державності (засновники — німецькі вчені Байєр і Міллер, запрошені в XVIII ст. Катериною II для роботи в Російській академії наук)—

спирається: а) на «Повість минулих літ» (основне джерело того часу, написане київським ченцем Нестором на поч. XII ст.), де переказується легенда про запрошення слов'янами трьох братів на чолі з Рюриком (Синеус, Трувор) — варягів (вікінгів, норманів) за походженням; б) першими керівниками Київської Русі були нормани - князі Рюрик, Олег; в) у творах римських істориків та ін говориться про дикість і відсталість східнослов'янських племен, нездатність заснувати таку могутню державу, як Київська Русь.

2. Теорія природничоісторичного процесу утворення класів і держави в східних слов'ян.

Визначені наступні напрямки доказів щодо утворення держави слов'янами:

а) **економічні** - досить високий розвиток продуктивних сил; численні успішні військові походи слов'ян, захоплення старійшинами общинних земель тощо свідчать про прискорення процесу соціального розширення суспільства, початок складання феодалних відносин та потреби у появі державницьких інституцій;

б) **археологічні** - кількість поховань воїнів-норманів мізерно мала у порівнянні зі знайденими похованнями руських воїнів. Порівняльний аналіз останків озброєння норманів і слов'ян свідчить про приблизно однаковий рівень розвитку продуктивних сил;

в) **писемні** - у літописах наступних століть нормани не згадуються (кількість була мала), і швидко злилися з корінним населенням — ослов'янилися. У літописах прямо говориться, що ще до приходу варягів у Києві правив 1-й князь – слов'янин Кий (кінець VI - поч. VII ст.); франкські «Бертинські аннали» вперше згадують про державу східних слов'ян (поч. IX ст.).

3. Хозарська гіпотеза. Говорить про започаткування державності з Хозарського каганату (Прицак).

Висновок: у наслідку розвитку продуктивних сил та соціального розширення у східних слов'ян розпочався процес розвитку феодалних відносин та виникла потреба у появі органів державного регулювання і захисту. Поява скандинавів прискорила процеси державотворення у східних слов'ян. Найбільшими центрами східного слов'янства в IX столітті були Київ і Новгород.

Економічне становище Київської Русі

Землеробство – основне заняття, за 2-3-пільною системою вирощувалися: пшениця, овес, просо, жито, ячмінь та інші культури. Основними знаряддями праці були: рало, борона, серп, коса.

Скотарство – розводилися воли, коні, корови, вівці, свині, кози тощо.

Ремесло – до 60 спеціальностей; кузнєцьке, ткацьке» гончарні, шкіряне, ювелірне та ін.

Внутрішня торгівля – ремісничі вироби повсюди мінялися на сільсько-господарські. Намітилася деяка спеціалізація районів: з Прикарпаття везли сіль; з півдня – хліб, худобу; з півночі – хутра.

Зовнішня торгівля – Київська Русь експортувала: худобу, хліб, сіль, ремісничі вироби, хутра; імпортувала: вино, тканини, прянощі, дивовижні товари тощо. Найбільший торговельний шлях – «із варяг у греки» – по Дніпру. Широко велася торгівля з Візантією, Скандинавією, Польщею, Чехією, Німеччиною.

Соціально-політичне становище Київської Русі

Утворення Київської держави супроводжувалось формуванням феодального права. Уже з X ст. з'являється князівське законодавство. Особливе значення мають статuti князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого

Держава Київська Русь являла собою ранньофеодальну монархію з наступною структурою влади: а) на чолі держави — великий київський князь; б) найближче оточення, за допомогою якого великий київський князь правив державою: особиста дружина, що поділялася на старшу (бояри, чоловіки) і молодшу (отроки, діти); удільні князі, що стояли своїми військами у великих містах (Чернігів, Переяслав, Псков та ін.) і правили підлеглими князівствами. Рада з князів і старших дружинників складала боярську думу при великому князеві, який збирав її для прийняття важливих рішень (виступ у похід, укладення світу тощо); в) суд, збір данини і судових мит здійснювали спеціальні дружинники, що називалися мечниками, вірниками; г) правління невеликими містами здійснювали намісники великого князя - тисяцькі й посадники.

Феодальна експлуатація здійснювалася шляхом: а) економічного примусу – виплата князівської данини; укладення селянами кабальних договорів із феодалами («купа», «ряд»); роздача феодалами землі селянам, за що останні платили земельну ренту (натуральний оброк, згодом – грошовий оброк); б) позаекономічного адміністративного примусу – станова нерівноправність селян стосовно феодалів.

До другої половини X сторіччя на Русі не існувало індивідуальної власності на землю. Вона вважалася спільною

власністю князів, бояр, старших дружинників, а уособлював її глава своєї рідної корпорації – київський великий князь. Власне ж боярська земельна власність складається лише на початку XII століття. Через ці особливості повстання населення в Києві (найбільші – у 1068 і 1113 рр.) не мали характеру класової боротьби.

Київська держава не була чітко централізована. За формою вона вважалася ранньофеодальною монархією і ґрунтувалася на принципі сюзеренітету-васалітету. Хоча київські князі були головними, але між ними і місцевими князями укладалися між князівські договори, так звані хрестоцілувальні грамоти.

Очоловав державу великий князь. Йому належала верховна законодавча влада. Великий князь зосереджував і виконавчу владу. Будучи главою адміністрації, він виконував функції воєначальника. Право спадкування престолу, що раніше передавалося за принципом “старшинства”, було замінено принципом “отчини”, тобто передачі старшому синові. Порядок переходу князівської влади у спадщину не визначався жодними нормами.

Діяльність князя скеровувалася радою бояр. Щоправда, вона юридично не була оформлена, але мала вплив на князя. До ради входили наймогутніші феодалы-землевласники, а також представники вищого духовенства. Князь разом з ними обговорював питання оголошення війни, укладення миру, встановлення союзів з іншими державами. У галузі внутрішньої політики діяльність ради виражалася в обговоренні та виданні нових законів. Окрім цього рада виконувала судові функції, брала участь у розв’язанні військових, адміністративних, фінансових та інших питань.

Правлячий князь у випадку необхідності скликав збори міського населення – віча. Воно розглядало питання війни і миру, обирало або усувало представників адміністративного, судового та військового управління тощо. Інколи у Київській державі скликалися феодальні з’їзди, що розв’язували між князівські суперечки і деякі інші важливі питання (наприклад Любецький з’їзд 1097 р.).

У період існування Київської держави існували дві системи управління. Перша з них – десяткова – впливала з військової організації. Тисяча втратила реальний математичний зміст і стала територіальним поняттям – округом, який очолював тисяцький. Він був керівником військових сил округу, здійснював поліцейську, судову і фінансову владу. Тисячі поділялися на сотні на чолі з сотниками, що виконували фінансово-адміністративні та судові функції.

Другою системою управління була двірцево-вотчинна. Вона утворилася на дворі князя. До її складу входили люди, які стали виконувати доручення князя, що мали загальнодержавне значення і не належали до їхніх безпосередніх обов'язків при дворі.

На місця посилалися представники центральної влади – намісники і волостні. Вони відали адміністративними і судовими справами. Селами управляли старости, що обиралися їх жителями.

Суд у Київській державі не відокремлювався від адміністрації. Суддею насамперед ставав князь котрий важливі справи розв'язував спільно зі своїми боярами.

Отже, Київська Русь була однією із могутніх держав середньовічної Європи. Високий авторитет Київської Русі у тогочасному світі закріплювався тісними матримоніальними зв'язками київських князів з багатьма зарубіжними дворами. Після смерті Ярослава держава була поділена на 6 частин. Це призвело до розладу Київської держави у 30-40-х роках XII ст.

Особливості політики великих київських князів

Рюрик у 862 р., скориставшись внутрішніми усобицями, захопив Новгород, що викликало велике повстання проти варягів.

Олег Віщий (882-912) — послідовник Рюрика зумів об'єднати Київську й Новгородську землі (убивши князів, що правили в Києві, Аскольда та Діра). Розширив територію Київської Русі, приєднавши древлян, жителів півночі, радимичів. У 911 р. зробив переможний похід на Константинополь.

Ігор (912-945) – син Рюрика, приєднав територію межиріччя Дністра й Дунаєві. Величезну частину час провів у військових походах; у 915 р. першим зіткнувся з печенігами, підписав з ними мирний договір, через 15 років порушений. 941р. – поразка від Візантії; 944 р. – незначна перемога над Візантією; через величезні витрати на військові походи збільшив данину, через що був убитий деревлянами в 945 р.

Ольга (945-957) – дружина Ігоря, регент при малолітньому сині Святославі; помстилася за вбивство чоловіка; провела податкову реформу: визначивши кількість данини і місця збору данини; особисто прийняла християнство і встановила дипломатичні стосунки з Німеччиною, піднявши авторитет Київської Русі.

Святослав (957-972) – син Ігоря й Ольги, багато часу провів у військових походах, використовуючи наступальну тактику, швидкість

і раптовість; розгромив Хозарський каганат, Волзьку Булгарію, Дунайську Булгарію та ін. Призначав князями в інші міста своїх синів (для зміцнення єдності Київської Русі). Хотів перенести столицю з Києва до Переяславця на Дунаї, але зазнав у 971 р. поразки від візантійців, через що відмовився від претензій на дунайські землі. Загинув в 972 р. у бої з печенігами в районі дніпровських порогів.

Володимир (978-1015) – переміг у результаті братовбивчої боротьби за князівський престол у Києві. Володимир прийшов до влади як лідер антихристиянської. Приєднав землі в'ятичів і радимичів. На південно-західній межі з печенігами побудував мережу міст - фортець. Для централізації влади в 988 р., хрестився сам, а в 989 р. охрестив населення Київської Русі.

Ярослав Мудрий (1019-1054) – син Володимира, будучи Новгородським князем, після смерті батька вийшов переможцем із міжусобної боротьби з братами за київський престол. Юридичне закріпив феодальні відносини на Русі введенням збірника законів "Руська правда". Сам призначив метрополіта. Розширив права церкви, та її земельні володіння. Заснував Києво-Печерську лавру, першу бібліотеку на Русі при Софійському соборі. Побудував південну оборонну лінію вздовж р. Рос для захисту. При Ярославі Київська Русь досягла вищої могутності.

Володимир Мономах (1113-1125)— онук Я. Мудрого, переяславський князь; у 1113 р., придушивши народне повстання в Києві, посів великокнязівський престол і дещо пом'якшив експлуатацію селян; об'єднав 3/4 території Русі, припинивши на ній міжусобиці. Талановитий полководець, зробив 85 успішних походів, зупинив натиск половців на Русь, завдавши їм кілька великих поразок у глибині їх територій.

Мстислав (1125-1132) — син В. Мономаха, вийшов переможцем у міжусобній боротьбі за київський престол. Продовжив політику батька по зміцненню держави, припиненню міжусобиць і захисту зовнішніх кордонів. Після його смерті Київська Русь остаточно розпадається на окремі князівства.

Прийняття християнства (988 р.)

Причини:

а) необхідність зміцнення феодальних відносин у ранньофеодальній державі, оскільки язичество суперечило єднанню Русі;

б) прийняття єдиної з Візантією релігії зміцнювало південні кордони Русі, бо Русь одержувала на півдні авторитетного й могутнього союзника;

в) прийняття християнства сприяло піднесенню міжнародного авторитету Русі, адже до 988 р. Русь в очах Європи й Візантії була «дрімучою, язичеською»;

г) прийняття християнства сприяло зближенню з високорозвинутою Візантією — спадкоємицею культури Стародавньої Греції (технології, література, мистецтво, архітектура тощо).

Значення: а) сприяло зміцненню Київської Русі як ранньофеодальної держави, підняло її міжнародний авторитет, зміцнило її зв'язки з Візантією, сприяло поширенню писемності на Русі, дало імпульс розвитку давньоруської культури (живопису, архітектури тощо); б) християнство насаджувалося на Русі жорстокими методами, у результаті було знищено багато пам'яток язичеської культури; церква згодом перетворилася в найбільшого феодала, освячувала існуючий суспільно-політичний устрій Русі.

Історичне значення Київської Русі

Концепція М. Погодіна (XIX ст.): слава, історія та подвиги Києва належати росіянам, оскільки великороси стали єдиною східнослов'янською нацією, що зуміла створити свою державу.

Концепція М. Грушевського: історія Київської Русі належить тільки українському народу. Київська держава, культура були створені однією народністю — україно-руською, а Володимиро-Московська держава — іншою — великоруського. Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-волинський. Московська держава не була спадкоємицею Київської Русі.

Радянська історіографія (Греков, Мавродін, Рибаків) стверджувала, що спадщина Київської Русі — це спільне надбання трьох народів — російського, українського та білоруського.

Київська Русь: а) стала першою державою в східних слов'ян, що прискорило переростання останньої стадії розвитку первіснообщинного суспільства в більш прогресивне феодальне, створивши сприятливі умови для розвитку господарства, культури; створена база для подальшого розвитку країни; б) зміцнила обороноздатність східнослов'янського населення, запобігши його фізичному знищенню з боку кочівників; в) сформувалася давньоруська народність (спільність території, мови,

культури, психічного складу) як основа трьох братерських народів; г) підняла авторитет східних слов'ян у Європі; д) поклала початок державності не тільки слов'янських, але й неслов'янських народів (угро-фінського населення Півночі та ін.); е) стала стіною на шляху просування степових кочівників, потуравши їхній натиск на Візантію та країни Центральної Європи; ж) виступала східним форпостом європейського християнського світу. Однак до кінця XII - початку XIV ст. назва «Київська Русь» застосовувалася тільки до території нинішньої України. Пізніше московські царі називали собі як правителями Московської держави, так і вся Русі». У 1713 році Петро I видав указ про перейменування Московії на Росію, а в 1721 – Російську імперію.

ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ РУСІ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО В XII-XIV СТ.

Причини феодальної роздробленості

Феодальна роздробленість - закономірний процес розвитку суспільства.

1. У результаті подальшого розвитку феодальних відносин на поч. XII ст. настає криза зростання, коли стара форма об'єднання земель (Київська Русь) уже не відповідає прогресу й перестає бути необхідною, тому що:

а) унаслідок перехід та розвиток натурального господарства ніхто з феодалів не був зацікавлений прагнути до об'єднання з іншими феодалами, до того ж між ними постійними були заздрість, ненависть, ворожнеча (не було економічних причин триматися колишнього об'єднання – Київської Русі);

б) феодали у своїх вотчинах із допомогою особистої дружини могли одержати всі необхідне із селян і без допомоги великого - київського князя, через що влада останнього на якийсь година виявилася зайвою (до цього феодали годувалися з князівської данини та військових походів);

в) місцеві феодали у вотчинах вже обзавелися чималими штатами правління й дружинами, що давало їм можливість самостійно господарювати, а з іншого боку — позмагатися за владу із великим київським князем (як правило, їхнім родичем);

г) зростання та зміцнення міст — переробило їх в економічні,

політичні центри великих феодалних вотчин і відносно забезпечило від нападу великого київського князя або кочівників.

2. Величезні географічні розміри Київської Русі об'єктивно сприяли зростанню сепаратизму, а, з іншого боку, в умовах загострення соціальної боротьби великий київський князь змушений був сам їх підсилювати, тому що був не спроможний надати їм, у разі зовнішньої загрози та соціальних виступів з боку населення проти влади, швидко й дієву допомогу за тисячі кілометрів від Києва.

3. Насильницьке приєднання східнослов'янських земель у IX ст. дало зворотну реакцію в XII ст. — майже поголовне прагнення до самостійності великих і дрібних феодалів, тим більше, що області склалися переважало в рамках колишніх племінних союзів.

4. Зміна торговельної кон'юнктури — Західна Європа почала торгувати безпосередньо з країнами Сходу. Крім того, Київська Русь утратила важливий торговельний маршрут до Чорного моря.

5. У наслідку феодалної роздрібненості у світогляді мешканців того часу зникає образ "єдиного зовнішнього ворога".

Сутність та значення феодалної роздробленості

По суті своїй вона була перехідним періодом від ранньофеодальної держави Київської Русі (механічного об'єднання земель) до зрілого феодалного суспільства (централізованої держави).

У цей перехідний період завершується складання всіх основних рис та інститутів феодалізму тільки не в рамках усєї держави, а лише в рамках окремих феодалних вотчин і князівств.

Тобто феодална роздробленість була закономірним і вищим етапом у розвитку феодалної держави, ніж ранньофеодальна Київська Русь, оскільки сприяла зростанню продуктивних сил і більш гнучко захищала інтереси пануючого класу. Разом з тим, феодална роздробленість знизила обороноздатність країни, що в умовах посилення монголо-татар привело до трагедії руських земель. Спочатку, у XII ст., Київська Русь розпадається на 12 князівств, найбільшими з яких були: Галицьке-Волинське, Володимиро-Суздальське, Новгородська феодална республіка та ін. Потім їхнє число на початку XIII ст. дійшло до 50, а в XIV столітті – навіть 250.

Розвиток Галицько-Волинського князівства

Галицьке-Волинське князівство утворилося в 1199р. Територія простягалася від Карпат на півдні до литовської землі на півночі, від Угорщини й Польщі на заході до Київського князівства та Половецького степу на сході.

Переваги положення князівства, що забезпечили його могутність і незалежність: а) територія князівства була центром давньої орної землеробської культури, що дало великий досвід ведення землеробства, вищі врожаї, раннє відділення ремесла від сільського господарства, а отже, і більше багатство; б) віддаленість від Києва забезпечувала майже завжди відносну незалежність і самостійність князівства; в) додатковий прибуток і могутність приносила наявність торговельних шляхів, що проходили через князівство: другий торговельний шлях з Балтійського моря в Чорне: Вісла – Західний Буг – Дністер; сухопутний торговельний шлях з Русі до країн Центральної та Південне-Східної Європи; залежність від князівств Дністровсько-дунайської землі дозволяла князівству контролювати торговельний шлях із Європи по Дунаєві до країн Сходу й назад; г) досить сильний вплив на розвиток цих земель мала бувша родоплемінна верхівка.

Особливістю суспільного ладу Галицько-Волинського князівства було те, що в ньому утворилася численна група боярства, яке зосереджувало майже всі земельні володіння. Але процес їх утворення відбувався не всюди однаково і рівномірно. У Галичині їх розширенню випереджувало створення князівського домену. На Волині, навпаки, разом з боярським розвивалося князівське доменіальне землеволодіння. Пояснюється це тим, що якраз у Галичині, раніше ніж на Волині, визріли економічні та політичні передумови прискороеного зростання великого феодального землеволодіння. Князівський домен почав становлення тоді, коли переважну більшість общинних земель захопили бояри і для князівських володінь площа вільних земель була обмежена.

Найважливішу роль серед феодалів Галицько-Волинського князівства відігравало старе галицьке боярство – “мужі галицькі”. Вони були економічно і політично могутньою групою пануючого класу. Вже у XII ст. “мужі галицькі” виступили проти будь-яких спроб обмеження їхніх прав на користь князівської влади і зростаючих міст. Тільки за допомогою каральних заходів князь Роман зумів ослабити позиції місцевої земельної аристократії.

До пануючої верстви Галицько-Волинської держави належало і вище духовенство – архієпископи, єпископи, ігумени монастирів та інші. Нері-

дко вони, так само як князі та бояри захоплювали общинні землі, а селян обертали на монастирських або феодально- залежних людей.

Процес утворення великого земельного володіння і формування класу феодалів супроводжувався посиленням феодальної залежності селян і появою феодальної ренти. Відробіткова рента в XI – XII ст. поступово змінилася продуктовою. Розміри феодальних повинностей самочинно встановлювали феодали.

Особливістю державного ладу у Галицько-Волинському князівстві було те, що тривалий час воно не поділялося на уділи. Після смерті Данила князівство розпалося на Галицьку і Волинську землі, а відтак кожна з них у свою чергу почали роздібнюватися. Особливістю було і те, що влада по суті знаходилася у руках великого боярства. Оскільки галицько-волинські князі не мали широкої економічної та соціальної основи, їх влада була нетривка. Незважаючи на систему васальної залежності, за якою складалися взаємини князівського дому, кожне князівське володіння політично було значною мірою самостійним.

Галицько-волинські князі мали достатньо широкі адміністративні, військові, судові та законодавчі повноваження. Зокрема, вони призначали посадових осіб у містах і волостях, наділяючи їх земельними володіннями за умови служби, формально були головнокомандуючими всіх збройних сил. Натомість кожен боярин мав своє військоове ополчення, а оскільки полки галицьких бояр часто були більш вільнодумними, ніж князівські, то вони у випадку розбіжностей могли сперечатися з князем шляхом військової сили. Верховна судова влада князів при суперечці з боярами переходила до боярської верхівки.

Бояри здійснювали владу за допомогою ради, до якої входили найбільші землевласники, єпископи та особи, котрі обіймали вищі державні посади. Склад, права, компетенція ради не були точно визначені. Боярська рада скликала, як правило, за ініціативою самого боярства. Князь не мав права скликати раду за власним бажанням, не міг видавати жодного державного акту без згоди боярської влади. Рада, не будучи формально вищим органом влади, фактично управляла державою. Їй фактично підпорядковувалася весь державний апарат управління.

Інколи, у випадку надзвичайних обставин, галицько-волинські князі з метою зміцнення влади скликали віче. Однак воно не було постійно діючим і не мало такого значення, як у Новгороді. У ньому могло брати участь все населення, проте вирішальну роль виконувала верхівка феодалів.

На князівському дворі знаходилися особливі урядовці, які виконували

ли різні господарські та адміністративні доручення. Провідне місце серед них належало двірському або дворецькому, котрий заступав князя в управлінні, війську, суді.

Соціально-економічний розвиток князівства – був традиційним для Русі (див. питання: Економіка Київської Русі). Налічувалося близько 80 міст, найбільшими з яких, були Галич, Волинь, Перемишль, Володимиро-Волинська та ін.

Політичний розвиток: 1) розвиток у межах Київської Русі (до 1097р. – Галицької землі, до сер. XII ст. – Волинського князівства); 2) самостійний розвиток двох князівств до 1199 р.

Найвищої могутності князівство досягло при його сині Ярославі Осмомислі (1153-1187), що боровся за об'єднання руських земель. Однак після смерті Осмомисла в 1187 р. Галицьке князівство стало роздиратися міжусобною боротьбою між «великими» галицькими боярами та польськими феодалами. Волинське меншою мірою роздиралося міжусобицями, бо з початком феодальної роздробленості дісталася прямому нащадку великого київського князя – Романові Мстиславовичу. Наприкінці XII ст. починає активну боротьбу за розширення своїх володінь.

У 1199 р. Романові Мстиславовичу вдалося вперше об'єднати Волинську й Галицьку землі, тим самим відгородивши останню від розграбування польськими й угорськими феодалами.

3) 1199-1205 рр. – розвиток об'єданого Галицько-Волинського князівства, якому після взяття Кисва в 1240 р. удалося об'єднати всю південну й південно-західну Русь. Створення такого могутнього князівства в умовах феодальної роздробленості, що панувала на Русі та в Європі, дозволило йому з успіхом вести боротьбу з половцями, угорськими й польськими феодалами, зі своїм непокірливим боярством, сприяло піднесенню західноукраїнських міст, ремесел, торгівлі;

4) 1205-1238 рр. – тимчасовий розпад Галицько-волинського князівства, викликаний загибеллю в 1205 р. Романа Мстиславовича в Польщі й посиленням боярського сепаратизму. Унаслідок чого почалася 30-літня війна, що привела до безпрецедентного на Русі випадку князювання в Галичі польського феодала Владислава Кормілічича. Данило Романович утвердився спочатку на Волині, а потім (у 1238 р.) зайняв Галич. Данило Галицький, об'єднавши Галицькі та Волинські землі, ставши першим українським королем. Він одержавши корону

від римського папи в 1253 році. Заснував на честь свого сина Лева місто Львів;

5) 1238-1240 рр. – відновлення єдності Галицько-волинського князівства, а після взяття Києва в 1240 р. і всієї південно-західної Русі;

6) кінець 1240-1340 рр. — розвиток під владою монголо-татар, що наприкінці 1240 р., зруйнували міста Галицько-волинського князівства. Повернувши після навали, він знову об'єднав Галицько-Волинське князівство та лише в 1245 р. номінальне визнав залежність від Золотої Орди. Це дозволило йому, врятувати князівство від монголо-татарських набігів, збирати сили, відновлювати економіку, торгівлю, ремесла, міста. Після смерті Данила Галицького в 1264 р. князівство фактично розпалося на 4 частини і поступово втрачало колишню велич при формальному збереженні єдності;

7) з 1340р. Волинь потрапила під владу Литви, а 1349 р. Польща захопила Галичину, а в 1377 р. – частину Західної Волині. Литовські феодали оволоділи більшою частиною Волині: Володимиром, Луцьком, Кременцем та іншими містами. З того часу припинила своє існування українська державність княжих часів. Західноукраїнські землі підпали під владу чужоземних правителів (у 1370-1386 рр. Галичиною тимчасово володіла Угорщина).

Роль Галицько-Волинського князівства в історії України

Князівство стало спадкоємцем Київської Русі, боролось за воз'єднання й консолідацію земель, сприяло розвитку господарства, міст, ремесла, торгівлі, культури; сприяло захисту населення південно-західних земель від фізичного знищення монголо-татарами, підняло авторитет українських земель на міжнародній арені, особливо в умовах феодалної роздробленості. князівство після занепаду Києва продовжило на ціле століття існування державного утворення на слов'янських землях і стало головним політичним центром майбутньої України.

Термін «Україна» згадується в Київському літописі в 1187 р. як синонім поняття «країна», тобто — край, рідна земля. Із 1335 р. для Галичини стало вживатися запозичене в греків поняття «Мала Русь», що пізніше перетворилося в поняття «Малоросія». Однак у різні періоди воно позначало різні регіони України.

Боротьба східних слов'ян проти монголо-татарської навали

У 1206 р. у Центральній Азії утворилася монгольська держава на чолі з ханом Темучином (Чингізхан), котрий почав завойовницькі походи.

Причини успіхів монголо-татар: а) економіка монголо-татар розвивалася у формі кочового скотарства, що постійно потребувало нових земель і пасовищ; б) внутрішньополітична: монголо-татари в XIII ст. перебували на стадії ранньофеодальної державності, якій відповідає войовнича агресивність стосовно сусідів, що базується на прекрасній військовій організації й найжорстокішій дисципліні; в) зовнішньополітична: об'єктом агресії монголо-татар стали, насамперед, землеробські народи, що перебували на стадії феодальної роздробленості, якій відповідає більш низький ступінь обороноздатності держави.

Причини поразки руських князівств: а) руські князівства, що перебували на стадії феодальної роздробленості, так і не змогли об'єднатися, поодинці оборонялися, поодинці-зазнавали поразок; б) на відміну від руських князівств, що оборонялися малими силами по широкому фронті, монголо-татари концентрували свій удар по окремих князівствах, створюючи переваги сил у десятки та сотні разів; в) у монголо-татар був багатий досвід узяття штурмом міст і фортець, який набули в Китаї, Сирій, Азії, Закавказзі та ін.

Наслідки монголо-татарської навали

а) З погляду радянського вченого Л. Гумільова, письменника Б. Васильєва та ін. — золотоординського поневолення як такого не було, а був союз Русі з Ордою, тому що: населення не страждало від ординського поневолення. У літописах ординський хан Джанібек назван добрим царем»; руські князі використовують Золоту Орду в боротьбі за владу. Москва в союзі із золотоординцями розправляється з Твер'ю; кожний князь відносно незалежний, мав власну дружину й чеканив монету; золотоординські хани віддавали своїх дочок за синів бояр.

б) З погляду інших істориків — наслідки поневолення були винятково важкими, тому що: різко скоротилося населення країни (убиті, віддані в рабство); знищено й пограбовано багато міст. У 14 з них життя не відновилося; щорічна сплата данини ханським баскакам; занепад ремесла: утрачаються навички, зникають цілі ремісничі спеціальності (виробництво емалі, зерні, черні, різьблення по каменю та ін.; на кілька десятиліть припинилося кам'яне будівництво; усіх міських ремісників забирали із собою у рабство); консервація феодальної роздробленості; втрата державної незалежності; ослаблен-

ня обороноздатності Русі, що спричинило зростання кількості набігів на Русь польських, угорських, німецьких, шведських та інших феодалів; почалося відставання Русі у своєму розвитку від країн Західної Європи.

Навала дуже загальмувала, але не зупинила розвиток слов'янських земель.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ (XIV-XVI СТОЛІТТЯ)

У XIII-XV ст. ослаблені золотоординським поневоленням українські землі стали об'єктом захоплення іноземними державами.

Захоплення більшої частини українських земель Великим князівством литовським

Здійснення захоплення білоруських і українських земель велося князями;

Міндовгом (1230-1263), засновником Литовської держави, що захватив «Чорну Русь» (сучасну Гродненську область Білорусії);

Вітемом (1293-1316) і Гедиміном (1316-1341), що захопили більшу частину білоруських земель;

Ольгердом (1345-1377), що захопив більшу частину українських і частину російських земель (від сучасної Волині до Белгородської області на сході, від Брянської області на півночі до Херсонської й Миколаївської на півдні; у 1363 р. Ольгердом був узятий Київ);

Вітовтом (1392-1430), що захопив південноукраїнські степу аж до Чорного моря в районі Одеси.

Причини швидкого захоплення: а) Русь була ослаблена золотоординським поневоленням; б) багато князівств добровільно входили до складу Литви, намагаючись союзом із нею забезпечити захист від тиску Тевтонського ордену й монголо-татарського поневолення; в) підтримка майже всіх прошарків населення, які бачили у литовцях захисників від золотоординців та нащадків культури та традицій Київської Русі.

Політика Литви на захоплених землях: державна мова — давньоруська, законі складені на основі «Руської правди та ін.»; Велике князівство Литовське, незважаючи на тенденції до централізації, що проявилися при Вітовті, було схоже на федерацію численних земель, у

внутрішнє життя яких литовський князь майже не втручався, і влада там була в руках місцевої української та білоруської знаті, що одержала значну автономію в справах.

Тому М. Грушевський зважав, що Велике князівство Литовське більшою мірою, ніж Московія, зберегло традиції Київської Русі.

Захоплення Галичини Польщею

Здійснено польським королем Казимиром III у 1349 р. У 1351-1352 рр. між Великим князівством Литовським і Польщею спалахнула війна за Галицько-волинські землі.

У підсумку: Галичина залишилася за Польщею, Волинь – за Литвою.

Етапи об'єднання Польської й Литовської держав

Кревська унія (1385):

Причини: а) прагнення об'єднанням посилити свої держави перед загрозою захоплення з боку Тевтонського ордену; б) зміцнити внутрішнє становище обох держав за допомогою укладення шлюбу між Великим князем Литовським та королівною Польщі. **Зміст унії:** до Польщі приєднувалися землі — Велике князівство Литовське, на яких запроваджувалося католицизм як державна релігія; припинялися зіткнення між Польщею та Великим князівством Литовським, а їхні збройні сили об'єднувалися; скарбниця Великого князівства Литовського переходила в користування Польщі.

Вітовт (1392-1430) відновити незалежність Великого князівства Литовського, але через 10 років після його смерті великокнязівський престол у Литві знову посіли нащадки Ягайло. Окремі спроби відродити колишню владу Києва, як центра, хоча й починалися, але успіху не мали.

Кревська унія була лише особистим союзом, заснованим на шлюбі царюючих персон двох держав, що зберігав автономію Литви й Польщі (при васальній залежності Литви). Скориставшись унією, польські магнати захопили Галицькі землі. Наступна, Люблінська, унія повністю об'єднала ці держави.

Люблінська унія (1569 р.) – утворення Речі Посполитої:

Причини – повна поразка Литви від Московського царства на першому етапі Лівонської війни (1558-1583 рр.);

Польща й Литва об'єднувалися в єдину державу Річ Посполиту;

єдиний державний устрій, спільна грошова система, єдиний сейм, суд, закони за польським зразком; спільний польський король обирався і польськими, і литовськими феодалами; польські феодали могли мати землі в Литві;

Значення: Допомогла перемогою завершити Лівонську війну; різко посилила колонізацію українських, білоруських і литовських земель, класове й національне-колоніальне гноблення працюючого населення;

Брестська унія (1596 р.)

Причини — прагнення Ватикану підкорити католицтву східну православну церкву, бажання окремих православних священників зрівнятися в правах із привілейованим у Польщі католицьким духовництвом, прагнення захистити себе від впливу Московського патріарха, який підтримував українські братерства, що намагалися обирати священників, утручатися в церковні справи і т.п.;

Зміст унії — українська церква визнавала основні догмати католицької церкви й переходила під владу Ватикану, визнавши своєю главою — Папу Римського. Богослужіння залишалося слов'янською мовою.

Виникнення українського козацтва

Наприкінці XV ст. з'являється нова соціальна сила – козацтво. Воно створило свою військово-політичну організацію – Запорізьку Січ, з іменем якої пов'язане відродження української державності. Виникнення українського козацтва є наслідком принаймні двох основних факторів:

1) зростання визиску феодалів та міської верхівки Польсько-Литовської держави, що змушувала селян і міську бідноту втікати на менш заселені місця, найчастіше до “запорогів”, тобто берегів Дніпра нижче порогів;

2) агресія Османської імперії, яка становила смертельну небезпеку для України в XV – XVII ст. Воно особливо посилюється з 1475 р., коли османи завоювали й перетворили у васала Кримське Ханство.

Переважну більшість козаків становили колишні українські **селяни, міська біднота**, хоча не можна ігнорувати, зокрема на початку існування козацтва, представників інших класів і станів, наприклад, **української православної шляхти**.

Запорізька січ – козацька республіка

Причини виникнення – посилення феодалного гніту привело до втечі селян і городян у незаселені степові райони середньої течії

Дніпра, де була відсутня експлуатація й лежали неосвоєними величезні площі родючих земель.

Життя в прикордонних з татарами районах змушувало шкірного мати зброю, уміти майстерно їм володіти й бути готуємо в будь-який година його застосувати.

У результаті; на початок XVI ст. козаками були освоєні середнє Подніпров'я й Запоріжжя, де в середині XVI ст., ватажок козацтва – староста Канівський і Черкаський Дмитро Вишневецький (Байда) – об'єднує козаків, створює на Дніпрі за порогами козацький центр – Запорізьку Січ.

Джерела дають підставу вважати першою з відомих січей Хортицьку, тобто ту. На найбільшому дніпровському острові Хортиці. Хортицька Січ була створена за активною участю гетьмана запорожців князя Дмитра Вишневецького.

Виникнення Запорізької січі

Січ була заснована у вигляді укріплення спочатку на островах Хортиця, Мала Хортиця, яка існувала 1551-1557 рр. Відомо 8 Січів, які існували за часом в різних місцях (о. Базавлук, Томаківка та ін.). Згодом термін Запорізька Січ поширився на всі об'єднане навколо Січі українське козацтво.

Запорізька Січ була південно-східним прикордонним захисним форпостом українських земель, до проникнення, в які турецькі й татарські війська змушені були спочатку зіткнутись із запорізьким козацтвом.

Виникла Запорізька Січ як військово-політичне утворення у Середньому Подніпров'ї з оригінальним адміністративно-територіальним устроєм. Тут був і військовий і територіальний поділ. У військовому плані Січ та військо поділялося на 38 куренів, а територіально на 5-8 паланок. Вищим органом влади, органом самоврядування була військова рада, яка розглядала найважливіші питання. Ради скликалися у строго визначений час, зокрема 1 січня і 1 жовтня, але на вимогу і за рішенням козацтва допускалося скликання рад і в інший час. До компетенції ради належали питання війни і миру, військових походів, покарання злочинів, щорічних перерозподілів земель між куренями, виборів всіх службових осіб Січі тощо. Ради скликалися також у куренях і паланках.

У Запорізькій Січі існувала оригінальна **система органів** управління трьох ступенів: 1) військові начальники – кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар, курінний отаман; 2) військові чиновники – булавничий, хорунжий, бунчужний, довбиш, пушкар, гармаш, товмач, шафар, канцеляристи; 3) похідні та паланкові начальни-

ки – полковник, писар, осавул.

Вся військова старшина обиралася військовою радою 1 січня на рік. Розподіл обов'язків між старшиною чітко регламентувався. **Кошовий отаман наділявся вищою військовою, адміністративною, судовою і духовною владою, але водночас ніколи не був необмеженим диктатором.** Його владу обмежували три обставини: щорічний звіт перед військовою радою після збігу строку обрання, річний строк перебування на посаді, а також сама військова рада, яка будь-коли могла зажадати звіту отамана. Другою особою після кошового був військовий суддя. Крім виконання основних функцій, він заступав кошового отамана, був скарбником і начальником артилерії.

Великі обов'язки покладалися на військового писаря. Він надсилав розпорядження та накази на місця, вів розрахунки, приймав листи, що надходили на ім'я коша.

Військовий осавул спостерігав за додержанням козаками порядку на всій території, стежив за виконанням судових рішень кошового отамана і військової ради, проводив дізнання за вчиненими злочинами, приймав та розподіляв хлібну та грошову платню між козаками, займався захистом інтересів війська на прикордонних лініях. За військовими старшинами стояли курінні отамани. Курінний отаман виконував роль інтенданта, забезпечував свій курінь усім необхідним. Курені були одночасно військовими одиницями, з яких і складалося запорізьке “товариство”. Допоміжні функції при військовій старшині виконували військові чиновники.

За військовою старшиною йшла старшина похідна і паланкова. Вона стояла за рангом вище військових чиновників, але на відміну від них, діяла за межами Січі у своїх паланках. Похідну старшину становили полковники, осавул і писар, які у воєнний час охороняли передові рубежі Січі. Похідний полковник був начальником певної частини війська, декількох загонів козаків.

До паланкової старшини належали полковник, осавул, писар, підосавул, підписарій. Їх влада поширювалася на всю паланку, тобто на козаків, які проживали за межами Січі у слободах і зимівниках. Усі представники паланкової адміністрації обиралися на рік. Влада паланкового полковника була достатньо широкою: у своєму районі він фактично виконував роль кошового отамана.

“Організація козацького самоврядування Запорізької Січі дає підстави стверджувати, що так закладалися основи нової української державності; адже вся система органів військово-адміністративної влади мала змогу виконувати і забезпечувати внутрішні і зовнішні функції, властиві

державній владі.”

Неординарним у Запорізькій Січі був і такий важливий інструмент військово-адміністративної влади, як правова система. Якщо загалом на території України на той час діяли різноманітні джерела права (Руська правда, Литовські статuti, канонічне та Магдебурзьке право), то у Запорізькій Січі основне значення мало звичаєве козацьке право – сукупність правових звичаїв, що утвердилися у сфері козацьких суспільних відносин. Система звичаєвого козацького права складалася саме в XV – середині XVII ст. і закріплювала військово-адміністративну організацію козацтва, діяльність судових органів, види злочинів і покарань.

Козацтво збагатило суспільно-політичні функції української державності ще одним елементом – організаційною структурою у формі полків. Той факт, що вона була узаконена “Ординацією війська Запорозького реєстрового”, прийнятою Варшавським сеймом 1638 р., не применшує значення правотворчості козацтва.

Дух козацтва охопив найрізноманітніші сфери життя і значною мірою зумовив тенденції розвитку й утвердження на українських землях державних органів управління.

У результаті: розуміючи роль козацтва в захисті українських земель і намагаючись розколоти козацтво на заможних і «голоту». Річ Посполита йде на створення реєстрового козацтва.

Реєстрове козацтво — список козаків (затверджений польським королем у 1572 р.), що користувалися особливими привілеями за службу (одержували плату грішми, малі своє самоврядування під керівництвом коронного гетьмана й були звільнені від податей і повинностей). Спочатку був створений полк із 300 реєстрових козаків, у 1590 р. реєстр був збільшений до 1 тис. чоловік (2 полки), тоді як кількість нереєстрових козаків сягала кількох десятків тисяч.

Значення козацтва

Освоїло пустельні степові землі; охороняло південні рубежі держави; брало долю в антифеодальних виступах; поклато початок нової української (козацької) державності; внесло головний внесок у звільнення України від влади Речі Посполитої під година війни середини XVII ст.

ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVI - В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТЬ

Наприкінці XVI ст. загострилася класова боротьба в Україні, викликана посиленням польського кріпосництва, національного та релігійного гніту (1569 р. – Люблінська унія, за якою українські землі потрапили під владу Польщі; 1588 р. – запровадження кріпосного права в Україні (20-річного терміну розшуку збіглих); 1596 р. – Брестська унія та насильницьке переведення українців під владу католицизму та ін.).

Причини поразки повстань : недостатньо підготовлені; селяни та городяни погано озброєні, не завжди козаки виступали єдиною силою з іншим населенням; нерішучість козацької старшини, яка боялася утратити свої привілеї; українські повстання не підтримувалися польським і литовським населенням, через що уряд міг стягувати сили з інших областей для придушення повстань; виступи носили локальний характер і т.п.

Значення повстань: стримували посилення польського національного, феодального й колоніального гніту; домоглися відновлення православної церкви в Україні; зросли козацькі привілеї (зростання реєстру, платні та ін.); народні маси накопичували досвід національної й антифеодальної боротьби.

Роль братств в Україні

Братерства — громадські організації православного українського населення, виникли після прийняття Люблінської унії 1569 р. Спочатку, організовані православною магнатсько-шляхетською опозицією на чолі з князем Острозьким, боролися за культурно-релігійну автономію України в складі Речі Посполитої, для чого подавали петиції королю й сейму, вели культурно-просвітницьку роботу, виступали за відновлення православної церкви після 1596 р. і т.п. Використовували крім легальних форм боротьби й козацько-селянські виступи. Найбільші братерства були у Львові, Києві, Луцьку та інших містах. Відіграли важливу роль у суспільно-політичному житті України. Протистояли наступу католицизму в Україні.

Визвольна боротьба українського народу середини XVII століття

Навесні 1648 р. в Україні розпочався масовий виступ українського населення під керівництвом Богдана Хмельницького, що змінило політичні відносини в Східній Європі, а в історії українського народу стало моментом переломного значення.

Причини визвольної війни.

Посилення феодальної експлуатації з боку польських поміщиків, старостів; насильство польської адміністрації над міщанами й дрібнопомісною українською шляхтою; невдоволення реєстрових козаків гнітом старшини; утиск православ'я та поширення католицтва в Україні.

Рушійні сили війни: козацтво українське селянство, міщанство, православне духівництво.

Характер війни: національно-визвольний, релігійний і соціальний.

Історики по-різному оцінюють цей народний виступ: як повстання, як війну, як революцію (козацьку, буржуазну, національно-визвольну і т.п.). Народне повстання, що почалося в 1648 р., й охопило більшу частину території та населення України, незабаром переросло у визвольну війну, а війна, зумовивши корінні зміни та суспільний розвиток, поступово переросла в національну революцію.

Події 1648 р. малі риси національної революції, про що свідчать революційні зміни, які відбулися в Україні в другій половині XVII ст.: утворення й розвиток Української національної держави; встановлення нових кордонів і поступове формування державної території; радикальні зміни станової ієрархії, прихід до вершин влади національної за складом козацької старшини; скасування кріпосного права, завоювання селянами особистої свободи; ліквідація великої земельної власності польських та ополячених українських феодалів і утвердження дрібної (фермерського типу) козацької власності на землю; звільнення українських міст з-під влади короля, магнатів, шляхти, католицького духівництва; втягування в орбіту соціальних змін абсолютної більшості населення, усіх його верств.

Періодизація й хронологічні рамки війни викликають суперечки серед учених.

Етапи української національної революції (на думку О. Бойка):

I (лютий 1648 - серпень 1657 р.) – найбільше загострення національно-визвольних змагань і соціальної боротьби;

II (вересень 1657-червень 1663 р.) – громадянська війна, що привела до поділу козацької України на два гетьманства;

III (червень 1663 - вересень 1676 р.) – боротьба за об'єднання Української держави.

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ХОДІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Національно-визвольна війна почалася з повстання козаків під проводом сотника Б.Хмельницького. Після розгрому польських військ під Жовтими Водами та Корсунем повстання охопило Поділля та Волинь, а у вересні 1648 р. і Галичину. Скориставшись перемогами Б.Хмельницький, який став гетьманом, поставив вимоги перед польським урядом про амністію для усіх, хто брав участь у повстанні, скасування церковної унії, збільшення кількості реєстрових козаків, територіальну автономію України.

Військова невдача влітку 1649 року під Зборовом змусила Б.Хмельницького підписати мирний договір, за яким у межах Речі Посполитої створювалась автономна область у складі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Кількість реєстрових козаків мала становити 40 тис., а селяни мали повернутися до панів. Церковна унія скасовувалася. Православна церква зрівнювалася у правах з римокатолицькою. Територія України поділялася на 16 полків, а гетьман зносився з іноземними державами. Отже результатом війни було створення національно-територіальної автономії для козацького стану в Україні.

У 1649 р. між Україною та Річчю Посполитою укладена Зборівська угода, що поклала початок формуванню української козацької державності.

Головні положення Зборівського трактату

Збільшення реєстру війська запорізького до 40 тисяч; державні посади повинні займати тільки православні; під владу гетьмана переходила територія 3-х воєводств: Київського, Чернігівського, Брацлавського гетьман, одержував у користування Чигирин з округом; питання про ліквідацію унії та церковного майна виносилися на найближчий сейм; Київський митрополит одержував місце в сенаті; усім

повстанцям гарантувалася повна амністія; євреї та єзуїти не мали права жити в Україні.

Навесні 1651 р. поляки почали військові дії і за умовами Білоцерківського договору автономна частина України обмежувалася тільки Київським воєводством. Подальші військові дії велися з перемінним успіхом. Кожна із сторін шукала собі союзників. Богдан Хмельницький вступав у союз з Кримом, Туреччиною, Молдавією, але без належних результатів. Брак надійних союзників наштовхував Б.Хмельницького на союз з Московською державою. У жовтні 1653 р. Земський собор у Москві ухвалив прийняти Україну “під високу руку царя”. На Раді старшин та на загальній Раді мешканців Переяслава у січні 1654 р. на переговорах з російським посольством було досягнуто угоди про встановлення військового союзу України з Московською державою, гарантовано захист московським царем України та збереження всіх прав і вільностей Української держави. У березні 1654 р. українське посольство прибуло до Москви з проектом договору про військовий союз. Цей проект відомий під назвою “Березневих статей” Богдана Хмельницького. Проект угоди складався із 23 статей. Основною їх ідеєю було встановлення військового союзу між Україною та Московською державою, збереження як внутрішньої, так і зовнішньої самостійності української держави.

Спільні польсько-татарські війська з осені 1654 р. почали руйнувати Поділля, Брацлавщину. Україно-московські війська воювали в Галичині, звільнили Білорусію і значну частину Литви. Визнало владу гетьмана населення Волині, Поділля та Полісся. Отже територія Української держави поширилася на захід та північ.

Формування української козацької державності

Територія України поділялася на 16 військово-адміністративних округів — полків, на чолі яких стояли полковники, що були одночасно його адміністраторами. Полки поділялися на сотні, у яких сотник виконував ті ж функції, що й полковник. На чолі війська запорізького стояв гетьман, у руках якого зосереджувалась уся військова, політична, судова, адміністративна влада. Йому допомагала генеральна старшина: 2 осавули, писар, суддя, обозний, хорунжий. Правлячим центром була генеральна військова канцелярія на чолі з генеральним писарем. Іноді збиралися старшинські ради (10 листопаду 1652 р. у Чигирині така рада прийняла рішення про направлення посольства до Москви).

Незабаром старшина, що склалася як суспільний клас, із певни-

ми становими, економічними й політичними прагненнями, відсуває на другий план військову раду, рядове козацтво, козацьку чернь» від впливу на політику та правління.

Виникнення козацької держави в Україні привело до зростання її міжнародного авторитету й активізації дипломатичних відносин із сусідніми країнами. Насамперед, потрібно було встановити союз із Кримським ханством, і Хмельницькому вдалося досягти цього, хоча й дорогою ціною (татари за військову допомогу одержали право забирати в повний (ясир) селян.

Богдан Хмельницький активно втрутився в молдавські. У тодішню столицю України — Чигирин до Б. Хмельницького прибували послы з Московії, Туреччини, Угорщини, Польщі, Венеції, Швеції.

Входження України під протекторат Московської держави

Після численних прохань України про союз Земський собор у Москві 1 жовтня 1653 р. прийняв рішення про прийняття України під протекцію Московського царства.

8 січня 1654 р. у Переяславі, відбулася генеральна військова рада, на яку прибули представники багатьох полків і станів. На ній одностайно було прийняте рішення про союз із Московією. Рішення Переяславської Ради були по-різному сприйняті в Україні. Конфлікт виник уже в самому Переяславі: коли козацька старшина присягала царю, вона зажадала, щоб царські послы також присягнули. Не захотіли прийняти присягу на вірність московському царю полковники Іван Богун та Іван Сірко й полки Уманський і Брацлавський. Виникли заворушення в полках.

21 березня 1654 р. цар Олексій Михайлович і Боярська дума затвердили Статті Богдана Хмельницького» (так звані «Березневі статті»), що визначили становище України в союзі з Московією: гетьмана обирає військо і тільки сповіщає про це царський уряд; гетьман і військо можуть зноситися з іншими державами, але з Польщею й Туреччиною під контролем царської влади; реєстр визначався в 60 тис. чоловік; про збір коштів на утримання козацького війська та оплату старшині; про збереження прав станів, світських і духовних; про збереження в містах виборного управління і т.д. Богдан Хмельницький фактично зберіг становище голови держави.

Сторони по-різному оцінювали положення Переяславської угоди. Якщо Хмельницький і козацька старшина намагалися розширити й зміцнити українську автономію, те царський уряд прагнув розширити згодом свою долю у внутрішніх справах України, перетворюючи її поступово на звичайну провінцію Московської держави.

Так, вже в 1654 р., він поставивши в Києві сильний гарнізон, почавши будівництво для нього окремої фортеці та посадивши воєводу, що й ставши безпосереднім представником царської влади в Україні.

Історики по-різному оцінюють суть цієї угоди: а) «персональна унія» (незалежні держави, що мають власні уряди, визнають владу одного монарха); б) «васальна залежність» України від Московського царства; в) «автономія» України в складі Московії; г) «возз'єднання» українського та російського народів; д) «військовий союз» між Україною й Московським царством.

Кожна зі сторін вклала в договір свій зміст: московська розглядала його як крок до оволодіння Україною, українська – сподівалася зміцнити власну державність. При всій його невизначеності Переяславський договір 1654 р. мав такі наслідки: відділення й незалежність козацької України від Речі Посполитої; підтвердив визнання Москвою внутрішньополітичного суверенітету Української держави, недоторканність існуючих державних інститутів і створеної системи суспільно-економічних відносин.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ Й ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Входження України під протекцію Московського царства не відповідало інтересам сусідніх держав (особливо Польщі, Туреччини, Кримського ханства).

Король Речі Посполитої направивши посольство до Москви з вимогою розірвати Переяславську угоду, а 23 лютого 1654 р. звернувся до українського народу із закликом повернутися в підданство Польщі. Однак усі ці дії залишалися безрезультатними.

Навесні 1654 р. почалася нова війна. На захист України виступила Московське царство. До кінця 1654 р. уся Смоленщина й частина Білорусії були звільнені від шляхетських військ, їм допомагало ко-

зацьке військо.

Спільне україно-російське військо під керівництвом Б. Хмельницького в 1654 р. звільнило українські землі від польського панування до західних кордонів Галичини та Холмщини. Однак закріпити перемогу не вдалося. Напад татар змусив відвести війська на Наддніпрянщину.

Зв'язки України з іншими державами

Постійні порушення Москвою своїх зобов'язань перед Україною, безцеремонне поведження царських військ на козацькій території, укладення за спиною гетьмана світу з Польщею змусили Б. Хмельницького вжити заходів до пошуку інших союзників.

У 1657 р. Б.Хмельницький пішов на створення коаліції з Швецією, Бранденбургом, Молдавією та Литвою. За домовленістю між союзниками, Польща мала бути розділеною, і Україна мала включати усі землі, заселені українцями. Україна разом із Швецією встановили протекторат над Литвою. Але розгром Данією Швеції звів нанівець досягнення коаліційних домовленостей.

Отже, 1657 р. був кульмінаційним моментом престижу незалежної Української держави.

Козацька держава періоду Богдана Хмельницького була повноцінною, з усіма характерними для будь-якої держави ознаками.

Перша ознака – політична влада. Вона перебувала в руках козацької старшини – нової генерації української панівної верстви. На вершині її ієрархічної піраміди перебував гетьман. Обраний військовою радою в Запоріжжі на невизначений строк, він здійснював керівництво військовими силами, очолював старшинську адміністрацію, визначав напрями внутрішньої політики, проводив переговори чи листування з урядами інших держав.

Гетьман мав право переглядати рішення Генерального суду. Проте зосередження законодавчої та виконавчої влади в його руках спричинилося до того, що військові ради і навіть ради старшин скликалися рідко: найважливіші питання гетьман вирішував одноосібно.

Законодавчу владу Богдан Хмельницький реалізовував шляхом видання універсалів, наказів тощо. Атрибутом гетьманської влади надалі залишалася булава. При підтримці старшин із залученням найманих полків гетьман придушував народні повстання. Отже в його руках зосереджувалася практично необмежена влада.

Друга ознака – територія. Аналізуючи відомості 1653-1654 рр., Іван Крип'якевич приблизно описав державні межі козацької території: “З Польщею – Яруга – Чернівців – Мурава – Красне – Вінниця – Прилуки – Наволоч – Каменеброд – Макарів – Чорнобиль – Карпилівка; з Росією – традиційним кордоном; з Туреччиною і Кримом – через так зване Дике поле”. “При цьому слід відзначити історичну роль у процесі державотворення Середнього Подніпров'я, яке і раніше було ядром українського етносу; протягом тривалого періоду простежувалася його відносна стабільність; водночас Запорізька Січ залишилася “центром свободи”, продовжувала виступати суспільним ідеалом українського селянства”.

Третя ознака – політико-адміністративний устрій. На визвольній території були ліквідовані органи влади Речі Посполитої. Замість воеводств і повітів створені полки і сотні. Виникло нове правління – своєрідний старшинський уряд: військова рада, рада генеральної старшини, полкова і сотенна адміністрація, куренні городові отамани. Магістрати і ратуші здобули право самоврядування.

Четверта ознака – суд і судочинство, фінансова система і податки. Події тих часів мали значний вплив на подальший соціально-економічний розвиток краю. Є характерні приклади посилення українських чиновників на порядки започатковані Богданом Хмельницьким. Була введена власна монета. Після Визвольної війни була запроваджена одна з найвищих посад у старшинській адміністрації – генеральний підскарбій, який відповідав за стан фінансів козацького війська, встановлював мито, очолював скарбову канцелярію та інші.

П'ята ознака – військо. Збройні сили України виступали як самостійні, добровільні, з деякими елементами самоуправління. Склалися вони з представників різних соціальних верств населення. Після 1654 р. козацьке військо становило автономну частину російської армії. Б.Хмельницький прагнув створити мобільну регулярну найману армію на зразок тих, що існували в більшості тогочасних європейських країн.

Шоста ознака – міжнародні відносини. Українська держава здобула широке міжнародне визнання. Гетьман налагодив зв'язки з представниками Росії, Криму, Туреччини, Польщі, Трансильванії, Молдови. Згодом уряд Богдана Хмельницького визнали Венеція, Валахія, Швеція та інші країни. Україна закріпилася на міжнародній арені як суверенна, незалежна держава.

Після смерті Б.Хмельницького загострилася боротьба старшини за владу, яка завершилася тим, що з гетьманського престолу в результаті старшинського перевороту був усунений Юрій Хмельницький й обраний

гетьманом Іван Виговський.

Боротьба старшинських угруповань за владу в Україні

Після смерті Б. Хмельницького почалася боротьба старшинських угруповань за владу. Одне з них на чолі з І. Виговським орієнтувалося на Польщу й розрив відносин із Росією, інші – на збереження союзу з Москвою.

У серпні 1657 р. козацька старшина обирає гетьманом генерального писаря, опікуна Юрія Хмельницького – Івана Виговського. У вересні 1658 р. у Гадячі він підписав із Польщею договір, у якому проголошувалась унія Польської, Литовської та Руської держав, об'єднаних лише спільно обраним королем. **Обрання гетьманом Івана Виговського призвело в підсумку до втрати здобутої незалежності. Він щоб зміцнити своє становище, поспішив запевнити московський уряд, що визнає свою залежність від царя.**

У 1658 р. у Гадячі він підписав договір з представниками польської держави про входження Київського, Брацлавського і Чернігівського воеводств до складу Польсько-Литовської держави з наданням їм автономії під назвою Великого князівства Руського. За Гадяцьким договором, Велике князівство Руське, яке одержало автономію, повинно було мати єдиного для Польщі, Литви й України короля, спільний сейм, а Україна – власних міністрів, фінансову систему, військо, обраного усіма станами гетьмана.

Нова російсько-українська Переяславська угода 1659 р. значно розширювала владу царя в Україні, фактично визначала шляхи ліквідації української державності Москвою. Проте вона не була втілена у життя, оскільки в оголошеній Польщі війні Росія зазнала поразки.

Старшина й частина козацтва не бажали визнавати умов унії із допомогою Москви підняли кілька повстань проти І. Виговського. Навесні 1659 р. майже 150-тисячна армія під командуванням Трубецького почала наступ на Україну. У вересні 1659 р. гетьман відмовився від булави й виїхав у Польщу, де пізніше був звинувачений поляками в зрадництві й страчений у 1664 р.

Новий гетьман Юрій Хмельницький під тиском царських воевод підписав 17 жовтня 1659 р. під Переяславом украї не вигідний для України Переяславський договір. За цим договором обмежувалися права гетьмана. Він не мав права відносин із будь-якою державою, без царського

указу. Збільшувалася кількість царських військ і т.д. **Гадяцький договір 1660 р., як і договір 1658 р., був наслідком політики козацької старшини, тому він також викликав незадоволення народних мас.**

Після зречення у 1663 р. Юрієм Хмельницьким гетьманства Лівобережна Україна обрала гетьмана окремо від Правобережної. На Правобережжі козаки також обрали гетьмана. Такий поділ для України був катастрофічним.

У 1660 р. Ю. Хмельницький підписав із поляками Слободищенський трактат, що підтвердив відрив України від Росії й відновлення панування шляхетської Польщі в українських землях. Польщі вдалося захопити Правобережну Україну (без Києва). Війна за Лівобережну Україну продовжувалася. Після відмови Ю.Хмельницького від гетьманства в 1663 р. козацька Україна, яку розривали на шматки Росія та Польща, соціальні конфлікти між політичними фракціями, розділилася на дві окремі частини на чолі зі своїми гетьманами.

На Правобережжі: Павло Тетеря (1663— 1665 рр.), Петро Дорошенко (1665-1676 рр.) і знову Юрій Хмельницький (1677-1681 рр.).

На Лівобережжі: Іван Брюховецький (1663-1668 рр.), Дем'ян Многогрішний (1668-1672 рр.), Іван Самойлович (1672-1687 рр.), Іван Мазепа (1687-1708 рр.).

Мир Росії з Польщею (Андрусівський договір)

У 1667 р. завершилася російсько-польська війна. В Андрусові було підписане перемир'я терміном на 13,5 років, Росії поверталися Смоленськ і Сіверська земля. Лівобережна Україна з Києвом залишилася в складі Росії, а Правобережна — у складі Польщі. Запоріжжя переходило під спільне управління Росії й Польщі. Це був II поділ козацької України.

У цих умовах в січні 1667 р. між Москвою і Польщею був укладений Андрусівський договір про перемир'я на тринадцять з половиною років. За договором Лівобережна Україна залишалася під Москвою, Правобережна переходила до Польщі.

Цей поділ остаточно підтверджувався Вічним миром 1686 р. між Москвою і Польщею. Лівобережжя, Київ і Запоріжжя залишалися під владою Москви, Правобережжя – під владою Польщі.

Гетьман П. Дорошенко та спроби об'єднання України

30 січня в селі Андрусові під Смоленськом Польща й Московська держава підписали угоду, за якою Правобережжя, у тому числі на 2 роки — Київ, залишалося за Польщею, а Лівобережжя відходило до царя. Після порушення Переяславських домовленостей козацька рада під Корсунем у 1669 р. схвалила рішення гетьмана П. Дорошенка про перехід України під протекцію Туреччини. За допомогою турецької армії він розгромив поляків, і в 1672 р. Польща відреклася від Поділля та інших регіонів Правобережжя.

Однак жодна зі сторін не збиралася відмовлятися від контролю над українськими землями. Росія направила на Правобережжя війська І.Самойловича, щоб змусити П. Дорошенка зректися булави. На початку 1676 р. П. Дорошенко здався під Чигирином і відрікся від гетьманства на користь Самойловича.

Україна в першій половині XVIII століття

На початку XVIII ст. Лівобережжя перетворилося на центр політичного та культурного життя України. Українці називали його Гетьманщиною, а росіяни — Малоросією. На території Гетьманщини знаходилися: 11 великих міст, 126 містечок і 1 800 сіл. Населення — близько 1,2 млн. чоловік, чверть усього населення тодішньої України.

Кенігсберг і Гданськ знову стали основними пунктами концентрації українського експорту, особливо зернових хлібів, волів, Меду та інших товарів. До переходу управління зовнішньою торгівлею в руки петербурзьких колегій Чернігівський і Стародубський полки успішно вели обмінні операції з Прибалтикою.

Гетьман Правобережжя Петро Дорошенко здійснив ряд важливих реформ, зокрема створив постійне військо з найманих частин. Цим він забезпечив собі незалежність від козацької старшини. Петро Дорошенко дбав про державні фінанси, призначені для утримання війська. Крім цього, він планомірно освоював спустошені землі Правобережжя. У зовнішній політиці прагнув налагодити широкі міжнародні зв'язки.

Після Петра Дорошенка турки поставили гетьманом знову Юрія Хмельницького. Його влада обмежувалася тільки Поділлям, де столицею було містечко Немирів. Він встановив тут деспотичне правління, накладав непомірні податки на населення. Врешті-решт турки 1681 р. стратили його у Кам'янці.

З того часу Правобережна Україна втратила рештки своєї самостійності.

Лівобережна Україна, як і правобережна, постійно терпіла утиски від своїх сусідів, особливо від Московської держави. Відразу після обрання у 1663 р. гетьманом Івана Брюховецького і відокремлення Лівобережної України від Правобережжя Москва зробила спробу підпорядкувати ці землі собі, зокрема доручила своїм воєводам збирати податки в Україні. Проте задуми Москви не здійснилися. Іван Брюховецький зробив спробу об'єднатися з правобережжям під владою гетьмана Петра Дорошенка, але під натиском московських військ Лівобережна Україна змушена була відокремитися й обрати іншого гетьмана – Дем'яна Многогрішного.

З часу підписання Глухівської угоди 1669 р. протягом сорока років у Лівобережній Україні бурхливих подій не сталося.

Гетьманство Мазепи (1687-1708 рр.)

Наприкінці XVII ст. старшина — ця новонароджена козацька еліта хотіла домогтися для себе особливих соціально-економічних привілеїв за рахунок козацтва та селянства.

Вирішальний момент у відносинах між Гетьманщиною й Московією припавши на гетьманство І. Мазепи. Він народився в 1639 р. Здобув освіту в Київській і Варшавській колегіях. У 1687 р. обирається гетьманом. Найбільший землевласник (100 тис. кріпаків). Побудував багато шкіл і друкарень. Зумів стати близьким Петра I, надавши йому допомогу в Азовських походах. Зміни в політичному становищі України настали з початком Північної війни. У 1708 р. воєнні дії були перенесені в Україну. Крім цього, державі загрожував новий напад Польщі. Але доля України не цікавила російського царя Петра I. Такі обставини штовхнули у 1708 р. гетьмана Івана Мазепу перейти на бік шведського короля Карла XII й укласти з ним угоду. Проте замість незалежності союз Івана Мазепи зі шведським королем Карлом XII призвів Україну до катастрофи.

Північна війна й Україна

Північна війна поставила під загрозу становище гетьмана, зростаюча централізація управління при царюванні Петра I та автономія Гетьманщини були несумісні. Козаки у битвах Північної війни виявили, що не можуть рівнятися з регулярними військами. Козацькі загони внаслідок поганої підготовки зазнавали великих втрат (50-70% складу). Коли поповзли чутки про намір Петра I реорганізувати козацтво,

то занепокоїлася старшина. Похитнулось і становище Мазепи, бо він довідався про намір замінити його російським вельможею.

Петро I у 1703 р. планував обмежити права та свободи козацтва, або переселення його на східні кордони імперії. Територію, що звільнилася таким чином, цар мав намір колонізувати уродженцями центральної Росії і частково — німцями, щоб знищити в цих регіонах ідеали республіканських концепцій, властивих козацтву, до того ж козаки Миргородського, Прилуцького та інших полків відверто демонстрували своє небажання воювати в складі царських військ за чужі їм завойовницької меті, що не могло не позначитися на психології регулярної армії.

Мазепа, зі старшиною, починає таємні переговори зі шведським королем Карлом XII і його польським ставлеником С. Лещинським. Мазепа обіцяє зимові квартири в Україні для шведської армії, продовольство й фураж, допомогу 50-тисячній армії в обмін на звільнення України від впливу Москви.

24 жовтня 1708 р. з 5 тисячами козаків і старшини Мазепа перейшов на сторону шведів у найгостріший момент Північної війни. Довідавшись про перехід Мазепи й прагнучи не допустити захоплення запасів продовольства, Петро I наказав знищити столицю гетьмана місто Батурін. Меншиков спалив місто й перебивши близько 15 тис. його жителів. Почалися арешти «мазепинців».

Основна маса козацтва, старшини та селянства відмовилася підтримати Мазепу. За наказом Петра I на раді старшин новим гетьманом був обраний І.Скоропадський (1708-1722 рр.). У відповідь на зраду запоріжців, які підтримали Мазепу, у травні 1709 р. царські війська захопили й зруйнували й Запорізьку Січ, а цінності та документи вивезли до Росії.

Полтавська битва

У Полтавській битві 27 червня 1709 р. шведи були наголову розбиті. Росія стала перетворюватись на могутню європейську державу. Був покладений кінець усім прагненням української еліти відокремитися від Росії.

Рятуючись від переслідування російських військ, Карл XII й Мазепа ж утікають до Туреччини і у Варні — передмісті м. Бендери (Молдова) 21 вересня 1709 р. 70-річний Мазепа помер. З Мазепою пішли 50 відомих старшин, які були першими українськими політичними емігрантами.

Пилип Орлик і його «Конституція»

У квітні 1710 р., у Бендерах козацька рада, члени якої втекли разом з Мазепою, обрала гетьманом П. Орлика (1710-1742 рр.). Орлик створює проект конституції у ній він зобов'язується скоротити гетьманські прерогативи, зменшити соціальну експлуатацію, зберегти особливий статус запорожців і боротися за політичне та церковне від'єднання України від Росії, у разі якщо він прийде до влади в Україні. Орлик вступає в союз із Туреччиною й Кримом, на початку 1711 р. організує спільний похід запорожців із татарами проти російських військ в Україні. Похід провалився. Після укладення Туреччиною 3 квітня 1712 долі перемир'я з Росією терміном на 25 років усякі надії на досягнення незалежності України стали ілюзорними, бо Захід не був схильний порушувати сформований статус “кво” в Європі.

Новим гетьманом, але вже на чужині, було обрано П.Орлика. Погодився він на цей пост неохоче, але все життя невтомно працював, як політичний діяч, дипломат, автор політико-правових документів, заяв, що стверджували право України на незалежність та поширювали в світі інформацію про неї.

“Угода і Конституція прав і свобод Війська Запорозького” – результат колективної праці козацької громади на чолі з П.Орликом – була скріплена присягою, підписом і печаткою у день його обрання на цей пост – 5 квітня 1710 р. Вона мала здійснюватись після здобуття Україною незалежності. Документ складався з 16 статей і починався з урочистої декларації: “Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування”. Далі у преамбулі Конституції подавалася характеристика тогочасного політичного життя, всебічних утисків та порушень козацьких свобод після Переяславської ради. Зазначалося, що кордон з Польщею повинен бути відновлений по р. Случі, а запорожцям – повернені всі відібрані у них землі і поселення. Верховна влада належатиме гетьманові, котрий обиратиметься розширеною козацькою радою. Щоб Гетьман, за прикладом московських царів не міг діяти самовільно, його влада буде обмежена постійною участю в управлінні генеральної старшиною, а також Генеральною радою, яка скликатиметься тричі на рік.

Якщо “Угода й Конституція” П.Орлика стосувалися здебільшого внутрішнього устрою України, то два інших його документи – “Вивід прав України” та “Маніфест” були спрямовані на міжнародне визнання

України “вільним князівством”.

Але трапилось так, що гетьман Брюховецький визнання царя і Україні було примушено зректися прав козацького суверенітету та відчути увесь тягар деспотичного панування.

Наступ царату на автономію України

По закінченні Північної війни Петро 1 уживає заходів до ліквідації автономії України. При гетьмані був призначений резидент. У 1722 р. створюється Малоросійська колегія (1722-1727 рр.) на чолі з бригадиром С.Вельяміновим. Вона складається з 6-ти російських офіцерів і прокурора й контролює владу гетьмана.

Обраний у 1727 р. гетьман Д. Апостол правив через військову канцелярію, Раду генеральної старшини та царського резидента. Після його смерті в 1734 р. царський уряд не дозволив обирати нового гетьмана, влада була передана князю Шаховському й Правлінню гетьманського уряду.

Зміни в адміністративно-політичному устрої України у другій половині XVIII століття

Українському козацтву не вдалося створити республіканське суспільство. У XVIII ст. соціальний лад Лівобережної України був змінений у відповідності з ладом сусідніх земель. З виникненням у Гетьманщині дворянської верхівки селяни знову стали кріпаками, а козаки своїм статусом зрівнялися із селянами. На Правобережжі відновила свій режим польська шляхта, яка повернула старі порядки.

Основою української економіки було сільське господарство. Його розвиток у різних регіонах відбувався нерівномірно. Найбільш успішно — у Лівобережній і Слобідській Україні. Розвиток товарно-грошових відносин привів до розширення посівів технічних культур — тютюну, льону, коноплі, а наприкінці XVIII ст. — цукрового буряку та соняшнику. Поміщики розвивали пов'язані із сільським господарством виробництва. Особливо багато будувалося млинів. У 1782 р. тільки на Лівобережжі було 3 300 водяних і близько 13 000 вітряних млинів. Виробництво пшеничної горілки — у 1750 р. у шкірному полку було в середньому 50 винокурень. Високого рівня досягло тваринництво. Десятки кінних заводів розводили чистокровних скакунів, на

Лівобережжі було розвинуте вівчарство — понад 200 заводів.

Нова знать в Україні

На кінець XVIII ст. на вершині соціальної структури Гетьманщини утворилася нова знать. У середині XVIII ст. до неї входило близько 12 тис. чоловік. Соціальний антагонізм між старшиною та черню давав можливість царату, використовуючи прагнення знаті до покріпачення селянства, після провалу сепаратистських прагнень, посилити її залежність від російського монарха. Особливо сильною проімперська орієнтація стала після 1785 р., коли Катерина II зрівняла українську знать з російським дворянством у «Жалуваній грамоті дворянству». Наприкінці XVIII ст. українці обіймали деякі найвищі посади в імперії. Саме тому ліквідація Гетьманщини зустріла таку слабку відсіч серед української знаті. Після надання в 1785 р. українській шляхті рівних прав з російським дворянством більша частина старшини зовсім відійшла від громадсько-політичної діяльності, зайнявшись лише кар'єрою та збагаченням.

Обмеження царизмом козацької автономії

Прості козаки до середини XVIII ст. втратили такі важливі політичні права, як право обирати старшину й брати доля в радах. Але особливо погіршилось їхнє економічне становище. Відбуваючи військову службу на основі власного майна, козаки часто залазили в борги, розорялись, кількість козацтва скоротилася з 50 тис. у 1650 р. до 20 тис. у 1730 р. У 1735 р. гетьманське правління провело реформу, поділивши козаків на дві категорії: заможні боездатні козаки (або виборні) і нездатні купити собі військове спорядження — підпомічники. У 1754 р. у реєстрі числилося 175 тис. виборних і 190 тис. підпомічників. Але фактично боездатні були лише 10 тис. виборних козаків. На кінець століття більшість бідних козаків опустилася до рівня державних селян.

Ліквідація кордонів, економічні труднощі, перетворення старшини на багатих землевласників, відсталість у військовій справі — усе це призвело до того, що козацтво в Україні, перестало існувати.

Розвиток промисловості

Зміни в господарському житті особливо яскраво проявилися в мануфактурному виробництві, що розвивалося на базі дрібних селянських промислів і міського ремесла. У другій половині XVIII ст.

мануфактурними були селітряні підприємства, металургійне виробництво, текстильна промисловість, мануфактура по виробництву полотнини, сукняні мануфактури.

Ремісники об'єднуються в цехи, на чолі яких стоять управи з виборчим головою. У містах обирається міське самоврядування — міські голови, бурмістри, ратмани, старости, члени магістрату. Міське населення складалося з патриціату (дворяни, чиновники, багаті купці, духівництво, промисловці), середніх верств (цехові ремісники, козаки, міщани й біднота позацехові ремісники, робітні люди, дрібні торговці).

Розширювалися торговельні операції купецтво, частини поміщиків і заможних селян. У XVIII ст. торгівля зосереджувалася на ярмарках і базарах. Негативний вплив на розвиток економіки мала непорядкованість правової сфери, навіть сам термін «власність», аж до 1785 р. у користуванні нерухомістю та системі спадкування існувало чимало невиправданих обмежень.

Централізаторська політика царату. Ліквідація автономії.

Після смерті Д. Апостола в січні 1734 р. царський уряд не дозволив обирати нового гетьмана. У середині XVIII ст. козацька старшина почала клопотати про відновлення гетьманства. 22 лютого 1750 р. за рішенням Єлизавети Петрівни гетьманом обрали Кирила Розумовського (1750-1764 рр. Катерина II, прагнучи до уніфікації й централізації державного управління, 10 листопаду 1764 р. ліквідувала гетьманство на Україні. Уся повнота влади зосередилася в руках президента Другої Малоросійської колегії (1764-1786 рр.) генерал-губернатора П. Румянцева. На початку 80-х років був ліквідований полковий устрій на колишній Гетьманщині.

Царат прагнув ліквідувати козацьке самоврядування й на Слобожанщині, де існувало 5 полків. У 1765 р. Катерина II ліквідувала слобідське козацтво. Більшість заможних козаків наказовим порядком перевели в гусари, а частину — у селянський стан. Старшина одержала офіцерські звання й статус дворянства. На території слобідських полків була створена Слобідське-Українська губернія з центром у Харкові (1765 р.).

Таким чином, у 60-80 рр. XVIII ст. у результаті політики царату, спрямованої на скасування будь-якого виду автономії, в Україні було ліквідовано гетьманство (1764 р.). Запорізьку Січ (1775 р.), полковий військовий та адміністративно-територіальний устрій (60-і - поч. 80-х

рр. XVIII ст.).

Визвольна боротьба народних мас України у другій половині XVIII століття

Коліївщина 1768 р.

Посилення панщини, феодального та національно-релігійного гноблення викликало хвилю повстань. На початку XVIII ст. виникла нова форма антифеодальної боротьби — гайдамацький рух. Серед гайдамаків були козацька біднота, селяни, городяни.

У другій половині XVIII ст. гайдамацький рух переріс у найбільше народно-визвольне повстання, що одержало назву Коліївщина («кіл», «колотин»). Навесні 1768 р. його очолив Максим Залізняк. Повстання охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля. Гайдамаки звільняли селян від влади польських панів, ліквідували панщину, захоплювали та спалювали панські маєтки й замки, всюди створювали органи селянсько-козацького самоврядування.

У середині червня 1768 р. повстанці оточили місто Умань — один із центрів польського панування на Правобережній Україні. На їхній бік перейшов уманський сотник Іван Гонта з козаками, і місто впало, у червні-серпні 1768 р. діяло близько 30 гайдамацьких загонів. Наляканий розмахом Коліївщини царський уряд, вирішив надати допомогу польській армії у ліквідації повстання. Табір повстанців під Уманню був оточений, і здався. Гонту й 800 його козаків передали полякам, і ті стратили їх. Залізняк та інші повстанці були заслані до Сибіру.

Коліївщина зіграла велику роль у формуванні визвольних тенденцій українського народу. Великий Кобзар присвятив цим подіям один із кращих своїх творів — поему, «Гайдамаки».

Рух опришків. Олекса Довбуш

На західноукраїнських землях селяни також відмовлялися відбувати панщину, платити податки, захоплювали поміщицькі землі, фізично розправлялися з гнобителями, одержавши назву рух «опришків». З 1738 до 1745 рр. гриміло на Закарпатті та Галичині ім'я Олекси Довбуша. Грабуючи гнобителів, Довбуш захоплене добро роздавав селянам і, тим заслуживши славу й повагу народу. 24 серпня

1745 р., Олекса Довбуш загинувши від кулі польського найманця, рух опришків продовжувався.

Вплив на Україну селянської війни 1773-1776 рр.

Протягом 1789-1790 рр. XVIII ст. тільки на Лівобережній Україні сталося до 50 масових селянських заворушень. Серед їх своєю тривалістю та драматизмом виділяється повстання в Турбаях на Полтавщині.

Входження північного Причорномор'я і правобережної України до складу Росії

У другій половині XVIII ст. Росія двічі вела важкі війни з Туреччиною за відвоювання Причорномор'я та забезпечення безпеки південних кордонів від постійних татарських набігів, за право вільного плавання на Чорному й Азовському морях. Воєнні дії велися як на суші, так і на морі. Україна стала центром зосередження російських військ.

З лівобережного козацтва був сформований корпус із 12 тис. чоловік, а з числа жителів Правобережної України — добровольчий козацький корпус. До складу діючої армії входили також запорожці. Російсько-турецька війна 1768-1774 рр. завершилася підписанням Куйчук-Кайнарджийського мирного договору. До Росії відійшли Кабарда, частина Керченського півострова, Азов із прилягаючими землями, територія між Дніпром і Південним Бугом. Росія одержала право вільного торговельного судноплавства по Чорному морю. Кримське ханство здобуло незалежність від султанської Туреччини.

3 травня 1778 долі почалися воєнні дії проти Кримського ханства, підписана угода про передачу Криму до складу Росії. Т.ч., був повністю ліквідований основний плацдарм турецько-татарської агресії на російські й українські землі.

У грудні 1783 Р.Туреччина визнала приєднання Криму до Росії. Але відразу ж розгорнула підготовку до нової війни з нею.

У ході російсько-турецької війни 1787—1791 рр. російські війська взяли Очаків (1788), під командуванням О. В. Суворова розбили турецькі сили під Фокшанами й на ріці Римник (1789), узяли фортецю Ізмаїл (1790). Наступного долі був підписаний Ясський мирний договір, за яким до Росії відійшла територія між Південним Бугом

і Дністром, включаючи Очаків. Туреччина остаточно визнала приєднання Криму до Росії, а також кордон по ріці Кубані на Кавказі.

Заселення й розвиток земель південної України

Колонізація причорноморських земель почалася ще до ліквідації Запорізької Січі та завоювання Кримського ханства. Першими поселенцями були бігли селяни з Гетьманщини й Правобережжя кількість яких досягала 100 тис. чоловік у 1775 р. Царський уряд залучивши до колонізації іноземців. У 1752 р., незважаючи на протести запорожців, частина козацьких земель була віддана декільком тисячам православних сербів, які організували дві колонії, за ними з'явилися німецькі переселенці. У 1780-і роки після переселення запорожців і завоювання Кримського ханства почалася велика колонізація півдня. Дворяни одержували в дарунок наділи по 1,5 тис. десятин з умовою заселення шкірного з їх 25 селянськими господарствами. З 1780 р. основну частину завербованих селян становили українці з Правобережжя. На нові землі переселялися російські старовіри, німці, молдавани. Зростали причорно-морські міста. У 1788 р. засновано Миколаїв, де почали будувати кораблі, у 1794 р. – Одесу, яка стала центром південно-російської торгівлі. Населяли нові міста (Олександрівськ (нині Запоріжжя) – 1770 р.; Катеринослав (Дніпропетровськ) – 1776 р.; Херсон – 1778 р.; Маріуполь – 1779 р. та ін.) люди різних національностей: росіяни, греки, українці, вірмени, євреї.

Розподіл Польщі у II пол. XVIII століття

У другій половині XVIII ст. Польська держава переживала глибоку політичну та економічну кризу, це створювало умови для втручання сусідніх держав (Австрії, Пруссії та Росії) у справи Польщі та її наступного поділу. З їх ініціативи відбулося 3 поділи Польщі – у 1772, 1793 і 1795 рр. – унаслідок чого польсько-литовська держава перестала існувати. До Росії відійшла Правобережна Україна, а за третім – Західна Волинь. Українці Галичини й Буковини в 1772 р. потрапили під владу Австро-Угорщини.

Ліквідація царатом Запорізької січі

Причини:

1. Несумісність автономного існування Січі в складі Російської імперії.

2. Роль Січі як натхненника республіканських ідей у країні.

3. Утрата Запорізьким військом після російсько-турецької війни 1768-1774 рр. свого значення як військової сили в боротьбі проти турецько-татарських загарбників.

4. Опір запорожців захопленням їхніх земель поміщиками й царським урядом.

У червні 1775 р., російська армія під командуванням генерала П. Текелія, виконала наказ Катерини II: зруйнувала Нову Січ. Ліквідація Запорізької Січі — одна з ланок репресивної політики царату, спрямованої на знищення самоврядування в етнічних районах країни й придушення антифеодального руху.

Частина козаків увійшла до розряду державних військових поселенців. Козацька біднота потрапила в залежність від нових землевласників. Але більш як 5 тис. запорожців пішли в Туреччину й заснували там Задунайську Січ (1775-1828 рр.). З козаків, у 1788 р. царський уряд утворив Чорноморське козацьке військо, яку в 1792 р. було переведено на Кубань. У ході російсько-турецької війни 1828-1829 рр. задунайські запорожці на чолі з кошовим О. Гладким перейшли на бік Росії й були приєднані до своїх побратимів на Кубані. У 1860 р. Чорноморське військо злилося з Кавказьким лінійним і стало називатися Кубанським козацьким військом, яке проіснувало до 1921 р.

Історичне значення Запорізької Січі

Виникнув у XVI ст., як військово-політична організація запорізьких козаків, Січ зробилася згодом центром антифеодальної та національно-визвольної боротьби українського народу, відіграла ключову роль у боротьбі проти турецько-татарських загарбників, захисті населення України від зростаючого феодального й релігійного гноблення. Вироблені в Січі основи автономного самоврядування, військового улаштування та бойового мистецтва допомогли народу України в XVII ст. відвозити свою державність.

Після ліквідації Запорізької Січі наставши розподіл її земельних багатств, величезні ділянки були роздані царським фаворитам, вельможам, генералом. У зв'язку зі слабкою заселеністю нових земель уряд надавав кожному дворянину 1,5 тис. десятин, з умовою пересе-

лення не менше 13-25 селянських дворів. За 9 років, до 1784 р., було роздано поміщикам близько 4,5 млн. дес. землі. Крім того, деколонізації були залучені іноземці. Спочатку з'явилися серби, потім болгари, молдавани, німці та ін. У 1789 р. заявила перша колонія німців. До середини XIX ст. їх уже було близько 100 тис. чоловік.

Гетьманщина протягом століття була центром політичного життя України. Українці займали ключові позиції в управлінні, суді, фінансах, армії. Самоврядування сприяло становленню українського шляхетського життя. Сама Гетьманщина була для політичних діячів України на початку XX ст. прецедентом українського самоврядування.

Українські землі під владою Російської та Австрійської імперій на початку XIX ст.

Наприкінці XVIII ст. (результат трьох поділів — 1772 р., 1793 р., 1795 р.) перестала існувати Річ Посполита, до складу якої входила значна частина українських земель. На південних кордонах, у зв'язку з приєднанням Росією Криму й північночорноморських степів, зникло Кримське ханство, яке з кінця XV ст. постійно робило набіги на українські етнічні землі. Кількість держав, до складу яких входили українські землі, зменшилася з чотирьох до двох.

Політична стабільність із кінця XVIII і до початку XX ст. сприяла внутрішній консолідації українських земель, але рівень її не слід перебільшувати, тому що кордон між Росією та Австрією був не лише географічно-політичним поняттям. Він означав приналежність українського населення цих держав до суспільно-політичних систем, що різко відрізнялися одна від одної. Саме тому, відмінність в історичному досвіді населення західноукраїнських земель і населення Середньо-Східної України була закладена в XIX ст. і продовжує відігравати свою важливу роль до наших днів. Територія українських земель у складі Росії у XIX ст. складала 85% усіх цих земель, інші 15% — це західноукраїнські землі в складі Австрійської імперії.

Колонізаторська політика російського царату в південній Україні

За задумом Катерини II Степова Україна, офіційно названа Новоросією. Ця територія повинна була стати зоною соціального експерименту. Окремим декретом 1785 р. було проголошено, що південні степи не зазнають кріпосництва. Ці землі повинні були

заселені вільними селянами, відставними солдатами та ін. Одночасно Катерина II щедро роздавала південні землі своїм фаворитам, високопоставленим чиновникам і офіцерам. З зростанням господарського значення регіону деякі поміщики почали вивозити сюди кріпаків із Лівобережної, Правобережної та Слобідської України, дещо менше — із російських етнічних земель. Переселенці на 20-30 років звільнялися від сплати податків. Потік їх не зменшився й після того, як у 1796 р. у Новоросії було введено кріпосне право.

На відміну від інших етнічних регіонів - українські селяни в Новоросії проживали в тісному сусідстві з іншими національностями. З другої половини XVIII ст. і до початку 1820-х років степові райони України заселялися іноземними колоністами, яких приваблювали сюди обіцянки звільнення від податків і релігійної свободи. Як наслідок, виникли компактні поселення народів різних національностей: молдаван, болгар, сербів, греків, німців, вірмен, євреїв, італійців.

Наприкінці XVIII-XIX ст., незважаючи на всі зазначені особливості становлення й розвитку території Південної (Степовий) України, південь стає важелем господарської інтеграції українських земель. Якщо раніше Правобережжя підтримувало зв'язок із Польщею, а Лівобережжя й Слобожанщина з Росією, і Дніпро був не тільки географічним, а й політичним і господарським рубежем, то освоєння Півдня докорінно змінило ситуацію: торгівля правого й лівого берегів переорієнтувалася в південному напрямку.

Після руйнування та ліквідації Запорізької Січі близько 9 тис. козаків переселилося на територію Османської імперії, створивши в гирлі Дунаєві Задунайську Січ. Кілька тисяч козаків, із тих, що залишилися на місці, стали державними селянами. Смороду розчинилися серед новоприбулих і стали нечисленною й маргінальною групою.

У 1792 р. Потьомкін для охорони південних кордонів створює так звану Чорноморську Січ, переселивши Чорноморське козацьке військо (близько 2 5 тис. чоловік). Колонізація чорноземних степів і Кубані збільшила українські етнічні території з 450 тис. км² у середині XVIII ст. до 700 тис. км² у середині XIX ст.

Адміністративно-територіальна структура західноукраїнських земель

З трьох частин західноукраїнських земель першою до складу Габсбурзької монархії ввійшла Підкарпатська Русь (Закарпаття), яка ще в 1526 р. у складі Угорського королівства потрапила під владу

австрійської династії. Буковина була приєднана до Галичини й після 1849 р. одержала статус окремої провінції (краю). Інші українські землі були об'єднані разом із польськими. Галичина становила більшу, східну частину Королівства, а до західної частини входили етнічні польські землі – Малопольщі. Королівство Галичини й Лодомерії було створено штучним шляхом і майже не мало нічого спільного з історичними традиціями.

У Галичині правлячим класом була польська шляхта, у Буковині – румунські бояри, а в Закарпатті – угорські пани. Українці в усіх трьох частинах переважно були селянами з нечисленним прошарком духовної та світської інтелігенції.

Серед новопридбаних земель Австрійської імперії Галичина займала центральне місце й була найбільшою провінцією. Проте, Галичина протягом усього XIX ст. вважалася бідною й відсталою провінцією, «напів-азією». Австрійська влада починала активні дії у напрямку інтеграції Галичини до складу Габсбурзької монархії.

Головним напрямком політики Австрії в Галичині було ослаблення позицій польської шляхти. Але найбільше значення для Галичини мали реформи Йосифа II, який проголосивши звільнення селян і, чітко визначив розміри панщини (30 днів на рік). Були проголошені й інші зміни на користь селян: заборонене збільшення поміщицького землеволодіння за рахунок «прирізки» селянських земель, суд мав бути не поміщицьким, а державним.

Суспільно-політичний рух в Україні кінця XVIII - першої половини XIX ст.

Поширення нових західних інтелектуальних і політичних течій створило сприятливий ґрунт для виникнення в Україні таємних політичних товариств. Безпосереднім поштовхом до їх створення були настрої, якими перейнялися російські офіцери-дворяни після перемоги над Наполеоном.

Наполеонівська кампанія поглибила кризу між державою та суспільством, яка намітилася вже під час правління Катерини II. Під впливом ідеології Просвітництва й поширення європейського стилю життя в Російській імперії з'явилося чимало масонських лож і різних товариств.

У 1818 р. такі організації виникли в Києві (З'єднання слов'ян), Полтаві («Любов до істини»), і хоча ці ложі діяли в Україні, їх

діяльність не мала українського національного характеру. Українські дворяни не формували специфічно національних вимог. Винятком був лише Василь Лукашевич, який виступав за від'єднання України від Росії й приєднання до Польщі.

Перші декабристські організації

«Північне товариство» — 1821-1825 рр. — у Петербурзі — нараховувало 105 чоловік; керівне ядро — М. Муравйов, С. Трубецької, С. Каховський, Є. Оболенський, К. Рилєєв та ін.; мета товариства викладена в Конституції М. Муравйова.

«Південне товариство» — виникло в Україні, на Київщині у 1821-1825 рр. на базі Тульчинської управи «Союзу благоденства» та нараховувало 101 члена. На чолі стояв полковник Павло Іванович Пестель. Активними членами були: Волконський, Баратинський, брати Муравйови-Апостоли, Бестужев-Рюмін та ін. Мали вплив на значну частину військ, розташованих в Україні, підтримували тісні контакти з «Північним товариством». Мету діяльності товариства викладено в «Руській правді» П. Пестеля.

«Товариство об'єднаних слов'ян» (1823-1825 рр.) на чолі з братами Борисовими розташовувалось на Київщині та Волині й об'єднувало 60 чоловік. Мета та завдання діяльності викладені в двох документах - «Правилах» і «Клятві», у яких передбачалося шляхом збройного повстання за участю народних мас ліквідувати самодержавство, кріпосництво, національний гніт, створити демократичну федерацію держав (Росія, Україна, Валахія, Далмація, Сербія, Польща, Угорщина, Трансильванія та Богемія) від Адриатичного моря до Північного Льодовитого океану. Восени 1825 р. товариство ввійшло до Тульчинської управи в "Південного товариства", що об'єднало їх сили та можливості. Розгромлено царатом разом з «Південним товариством».

«Малоросійське товариство» (1821-1825 рр.) засновано полтавським поміщиком Василем Лукашевичем, колишнім членом "Союзу благоденства". Групи «Товариства» склалися з дворян та інтелігенції й знаходилися в Києві, Полтаві, Чернігові, Ніжині, інших містах, мали контакти з «Південним товариством». Не виробило чіткої програми дій. Воно було розгромлено царатом у 1825 р., а його члени проходили в слідстві разом з декабристами.

Декабристські програми перебудови країни

1, «Руська правда» П. Пестеля передбачала:

а) скасування кріпосного права, наділення селян землею без ви-

купу (американський (фермерський) шлях розвитку сільського господарства);

б) повалення монархії та заміна її демократичною республікою;

в) встановлення законодавчої влади, яка б належала парламенту (Народному віче), склад обирався на 5 років і щорічно на 1/5 частину переобирався;

г) існування вищої виконавчої влади, яка б належала уряду (Державній думі), що складався з 5 осіб і щорічно переобирався на 1/5 частину. Головою був той, хто залишався в уряді останній рік;

д.) функціонування виборчої системи — право голосу одержували всі чоловіки з 20 років без обмежень.

«Руська правда» Пестеля - зберігала "єдину й неподільну Росію", у якій жоден народ не одержував права на відділення, крім Польщі, якщо вона проведе аналогічні реформи. Це пояснювалося необхідністю централізованого проведення революційних реформ і запровадження широких цивільних прав, які нібито знімуть національні проблеми. За цим проектом Україна стала б однією з 10-и областей Росії.

«Конституція» М. Муравйова — Росія перетворювалась на федерацію, у якій окремі області або держави, одержали б широкі права самоврядування, але утворилися б штучно за територіальним принципом без урахування етнічних кордонів. Так, Україна розділилася б на дві держави: Українську — зі столицею в Харкові та Чорноморську — зі столицею в Києві. Влада в усіх державах належала б урядовим зборам, члени яких обиралися б на основі високого майнового цензу.

У результаті: обидва проекти явно недооцінювали національне питання.

Повстання в Петербурзі спалахнуло 14 грудня 1825 р. у день присяги Миколі I. Зазнало поразки і було жорстко подавлене через відмову повсталих від підтримки народу та оборонної тактики на Сенатській площі.

Незважаючи на поразку в Петербурзі й арешт Пестеля (13 грудня) в Україні за 30 км на південний захід від Києва спалахує повстання Чернігівського полку, підняте з ініціативи Сергія Муравйова-Апостола й Михайла Бестужева-Рюміна. У повстанні прийняли участь 7 рот (1 тис. чоловік), які зробили рейд по містам степової України, сподіваючись підняти повстання в інших полках, однак, безрезультатно. Повсталі обнародували маніфест («Катехізіс»), де у

формі питань-відповідей на релігійній основі доводилася необхідність знищення самодержавства та встановлення республіки.

Причинами поразки декабристів були незрілість передумов буржуазної революції й відсутність революційної ситуації; вузькість соціальної бази; нерішучість дворян — керівників повстання; кількісна перевага урядових військ; локальність повстань, що давало царату можливість для маневру й перекидання резервів з інших регіонів.

Початок відродження української самосвідомості

Поява масонства в Україні

Після війни 1812 р. і закордонних походів 1813-1814 рр. в Україні виникає ряд масонських організацій. У 1818-1819 рр. ложа “Любов до істини” існувала в Полтаві. Ініціатором її створення був І. Котляревський, а керівником князь М. Репнін. На її базі в 1821 р. масонську ложу «Малоросійське товариство» створив В. Лукашевич, який обстоював ідею об'єднання України з Польщею. Масонські принципи вселюдського братерства проповідувала «Попівська академія» в Харкові.

Тяжіння до республіканської форми правління проявилось в період 1812 році, коли дворяни Полтавщини мріяли про перемогу Наполеона над імперською структурою Росії.

Кирило-мефодіївське братерство (1846-1847 рр.)

У 40-і роки ХІХ ст. в університетах Києва та Харкова навколо революційне налаштованої професури об'єднується передова громадськість. 1846 р. у Києві виникає таємна політична організація – Кирило-Мефодіївське братерство (КМБ), назване на честь перших слов'янських просвітителів Кирила й Мефодія.

Організатори КМБ: Микола Костомаров – магістр історії, викладач Київського університету, Микола Гулак – чиновник канцелярії генерала-губернатора та Василь Білозерський – студент Київського університету. Тісний зв'язок із КМБ підтримував Т. Г. Шевченко. Члени КМБ – були типовими українофілами. Крім цілей знищення самодержавства, кріпосного права, ліквідації соціальної нерівності, запровадження загальної освіти, ставили своїм завданням пропагувати ідею об'єднання всіх слов'ян у федеративній республіці на засадах суверенності. У березні 1847 р. за доносом студента А. Петрова члени

товариства були заарештовані та після суду заслані у різні губернії Росії без права повернення в Україну, а також права викладацької діяльності у сфері народної освіти. Найважчого покарання зазнав Т. Шевченко, якого віддали в солдати рядовим Оренбурзького окремого корпусу із заборонаю писати й малювати.

Значення КМБ та його роль у національно-визвольному русі України:

а) створення КМБ було першою спробою української інтелігенції перейти від культурного до політичного етапу боротьби за національний розвиток України;

б) програма КМБ об'єктивно спрямовувала Україну капіталістичним шляхом розвитку завдяки своїй антикріпосницькій і антицарській спрямованості;

в) КМБ проголосило й зробило спробу втілити в життя ідею панславізму — об'єднання слов'ян на демократичних принципах;

г) ліквідація КМБ стала початком тривалої боротьби української інтелігенції з російським царатом.

Національне відродження в західноукраїнських землях у першій половині XIX століття

Західна Україна в результаті трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795 рр.) опинилася під владою Австро-Угорщини. З початку XIX ст. на захоплених землях починає зростати український національно-визвольний рух.

Причини національно-визвольного руху

1) криза феодалних відносин та гніт з боку Австро-Угорщини (збільшення феодалних повинностей селян) суворим бюрократично-поліцейським режимом та ін.;

2) посилення національного гніту (заборона на викладання української мови в школах і культурно-громадських установах, насадження німецької мови, прагнення Австро-Угорщини асимілювати українське населення та ін.).

Засновниками національно-визвольного руху в Галичині були:

Іван Могильницький – священик м. Перемишля, який у 1816 р. за підтримкою єпископа М. Левицького організував **«Клерикальне товариство»** з метою поширення в селянському середовищі релігійних текстів українською мовою; написав першу в Галичині "Граматику" українською мовою й наукову працю «Відомості про

російську мову», у якій стверджував, що українська мова є рівноправною східнослов'янською мовою.

У 1832 р. у Львові створено громадсько-культурне об'єднання «Руська трійця». Засновниками його були М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич – студенти Львівського університету й одночасно вихованці греко-католицької духовної семінарії. Мета діяльності – боротьба проти соціального, політичного та духовного гноблення Української землі, розвиток української самосвідомості через поступове перетворення побутової української мови на літературну, знайомство з історією та традиціями українського народу; підготували до видання альманах «Зоря» (через цензуру не вийшов у світ) і «Русалка Дністрова», де поміщали історичні статті про подвиги козацтва. Після цього члени «Руської трійці» опублікували кілька статей за кордоном.

Діяльність «Руської трійці» припала на той період, коли панувала ідея про відродження народної мови лише на основі латинської абетки. Для Австрійської імперії діяльність членів «Руської трійці» загрожувала не тільки «вторгненням слов'янizmu», але й зростанням симпатії до православної частини східної Європи.

Діяльність зазначених організацій сприяла зростанню української культури й самосвідомості населення.

Події революції 1848-1849 рр. У західноукраїнських землях

У березні 1848 р. розпочалася буржуазно-демократична революція в Австро-Угорщині. Спалахнуло народне повстання у Відні й Будапешті, було скинуто уряд Меттерніха, імператор Фердинанд I пообіцяв запровадити конституцію та демократичні свободи. Зазначені події стали поштовхом для розвитку національно-визвольного руха в західноукраїнських землях.

Як наслідок, у березні 1848 р. відбулася демонстрація у Львові, учасники якої склали петицію до імператора з вимогами здійснення буржуазних реформ і перетворення Галичини на польську автономну провінцію. Під натиском демонстрантів були звільнені всі політичні арештанти з в'язниць Львова, почалося формування національної гвардії. Петиція стала програмою нової польської шляхетсько-буржуазної організації – «Центральної Ради народової».

У квітні 1848 р. – почалися заворушення селян, які могли спричинити велике селянське повстання. Щоб запобігти цьому, Австро-Угорщина скасувала 17 квітня в Галичині кріпосне право: панщину й особисту залежність селян від феодалів (на 5 місяців раніше ніж в інших провінціях).

У травні 1848 р. українська ліберальна буржуазна інтелігенція й уніатське духівництво створили у Львові першу українську політичну організацію – «Головну руську раду» на чолі з єпископом Г. Юхимовичем. Рада домагалася встановлення власної української автономії Галичини, формування загонів національної української гвардії й запровадження в навчальних заставах навчання українською мовою. Але уряд затвердив лише вимогу про викладання предметів у школах і гімназіях українською мовою.

У червні 1848 р. – на Слов'янському конгресі в Празі між «Головною руською радою» і «Центральною радою народовою» виникла запекла дискусія: українці вимагали поділу Галичини на Західну (Польську) і Східну (Українську). Галичина залишається єдиною, а в ній дотримується рівність поляків і українців займати адміністративні посади й т.п. Але через обстріл Праги австрійськими військами конгрес перервавши свою роботу.

У листопаді 1848 р. – відбулося збройне повстання у Львові з вимогою запровадження української автономії в Східній Галичині та проти спроб Австрії роззброїти загони української національної гвардії.

У Північній Буковині – протягом 1848 р. селяни відмовлялися виконувати феодалні повинності, захоплювали поміщицькі землі, пасовища й ліси, створювали збройні загони. У листопаді 1848 р. спалахнуло збройне повстання (спочатку в гірських районах, а потім і в долинах), придушене карателями лише через півтора роки – у квітні 1850 р.

Українці в першому парламенті Австро-Угорщини

У липні 1848 р. почалися засідання рейхстагу у Відні, до якого в ході червневих двоступеневих виборів було обрано 25 українців (15 селян, 8 священників, 2 представники міської інтелігенції) і 75 поляків на 100 місць, наданих Галичині. Українці в парламенті відстоювали;

– поділ Галичини на Західну (з центром у Кракові) і Східну (із центром у Львові);

– антифеодалні вимоги: ліквідація кріпосного права (не тільки в Галичині, а й на решті території), скасування викупних платежів феодалам за землю, ліквідацію монополії феодалів на володіння млинами, зниження державних податків, дозвіл селянам вільно користуватися соляними копалинами та ін.

На підтримку цих вимог депутати-українці зібрали 200 тис.

підписів, але рейхстаг лише частково їх прийняв (скасування кріпосного права, зниження на 1/3 викупних платежів, які компенсувалися феодалам державою).

У грудні 1848 р. новий 18-літній Імператор Франц-Йосиф, зібравши контрреволюційні сили, розпустив парламент. Так, революція, що почалася «знизу», завершилася реформами «зверху», які мали половинчастий характер.

Ліквідація кріпосного права

7 вересня 1848 р. австро-угорський імператор надав селянам право власності на землю й громадянські права (обирати та бути обраним, самостійно вибирати місце проживання та ін.), скасував панщину але встановив величезний викуп за землю, через що у феодалів залишилася більша частина землі, лісу та пасовищ. Викупи продовжувалися до початку ХХ ст.

Основні підсумки революції:

Прогресивні: скасовано кріпосне право; запроваджено конституційне правління; уперше українці західних територій самовиразились як нація зі своїми інтересами й були представлені в парламенті; покладено початок політичній боротьбі населення цих земель за своє національне й соціальне звільнення.

Негативні: збережена монархія; розпущено парламент; криваве придушено повстання; запроваджені величезні викупні платежі за землю й панування, як і раніше, феодального землеволодіння; розділено західноукраїнські землі за новою австрійською конституцією на дві частини: Західну та Східну Галичину під владою Польщі; Буковину віддали румунським поміщикам.

Криза кріпосного господарства в Росії.

Царські реформи 60-70-х років і Україна

Причини скасування кріпосного права

1. Криза феодально-кріпосницького ладу в 1859-1861 рр. досягла свого апогею, що виразилося у величезному відставанні Росії від країн Заходу та у зростанні селянських повстань і т.п.

2. Зародження та швидке зростання буржуазії, поява ліберальної та революційно-демократичної інтелігенції, з частини дворянства (що мріяло перевести своє господарство на буржуазні рейки).

3. Необхідність зміцнення оборони країни після поразки в Кримській війні, що неможливо було здійснити без капіталістичного перетворення країни.

4. Кріпосне право в більшості країн Європи було вже скасовано, через що кріпосницька Росія виглядала в очах Європи відсталою, забитою, патріархальною.

5. Необхідність повернення колишньої могутності Росії, втраченої після поразки в Кримській війні, намагання на рівних конкурувати з Англією, Францією та іншими країнами.

У 1859-1861 рр. в Росії складається революційна ситуація. Олександр II для відвернення можливого революційного вибуху в Росії 19 лютого 1861 р. підписує «Маніфест» про скасування кріпосного права (робота, над яким велася ще з 1857 р.).

Принципи скасування кріпосного права

Позитивні (буржуазний зміст): селяни отримали особисту свободу («відкріплювалися від землі») і громадянські права: можливість вільно розпоряджатися своїм майном, виступати в суді, укладати угоди від свого імені, а не від імені поміщика, як це було раніше. Таким чином, селяни ставали юридичними особами; селяни звільнялися із землею (за викуп).

Негативні (кріпосницькі риси): поміщики залишилися власниками більшості земель у державі; в особисте користування селянин одержував тільки землі, на яких знаходилася його садиба з господарськими будівлями, а польовий наділ він зобов'язаний був викупити в поміщика; протягом 20 років селянин вважався «тимчасово зобов'язаним» і мусив залишатися в поміщика, і за користування землею відпрацьовувати панщину або платити оброк, як і до 1861 р.; зберігалася громада, як засіб суворого виконання селянами повинностей перед поміщиком (бо з поміщиком розраховувався не один селянин окремо, а вся громада в цілому); для розв'язання спорів був створений інститут мирових посередників, які призначалися виключно з дворян і тому не могли бути «безсторонніми примирителями» земельних спорів селян і поміщиків.

Реформи 60-80-х років (військова, фінансова, земсько-міська, освітня, судова) поклали початок капіталістичному розвитку Росії й України. Реформи сприяли більш швидкому економічному розвитку країни. Відбулася деяка демократизація суспільства. Однак через те, що буржуазні реформи проводилися "зверху", залишилося багато феодалістичних пережитків.

Економічний розвиток українських земель у другій половині XIX століття

Падіння кріпосництва дало поштовх розвитку капіталізму в сільському господарстві й промисловості.

Розвиток сільського господарства йшло пруським шляхом, при якому поміщицьке землеволодіння залишилося пануючим на селі. Майже відсутня була економічна конкуренція в селі, тому що малоземельні селянські господарства не могли конкурувати з великими поміщицькими маєтками.

Наявність двох систем господарювання в сільському господарстві: капіталістичної системи, при якій замість примусової праці селян застосовувалася вільнонаймана праця за договором із використанням сільгосптехніки та відробіткової, що майже повністю нагадувала колишні феодальні повинності, але відрізнялася від них тим, що селянин був особисто вільним і обробляв поміщицькі землі своїм інвентарем.

Лише з 80-х років XIX ст. більш прогресивна капіталістична система стала переважати над відробітковою. Почалося піднесення сільського господарства, що проявилось в поступовому зростанні врожайності, збільшенні площі посівних земель (степові райони), зміні структури вирощуваних культур (збільшення експортних культур – пшениці, ячменю, тютюну та ін.; зменшення – жита), збільшенні асортименту сільгоспмашин, що використовувались і т.п.

Розвиток капіталізму на селі привело до відносного аграрного перенаселення в Україні, як наслідок малоземелля, почалося переселення селян до Криму, на Північний Кавказ, Сибір, Далекий Схід та інші райони. Збереження феодальних пережитків у сільському господарстві, що стримувало його розвиток.

Селянство боролось за американський (фермерський) розвиток сільського господарства, а більшість поміщиків стояла за пруський шлях. Найшвидше стали розвиватися райони, де було незначне поміщицьке землеволодіння і де переважав американський (фермерський) шлях розвитку (південні та степові райони України й Західна Україна).

Особливості розвитку капіталізму в промисловості

Йшло зростання всіх трьох стадій розвитку капіталістичного ук-

ладу промисловості:

- дрібнотоварного виробництва (селянські промисли: наприклад, виробництво саней, возів, серпів, гончарні виробництво та ін.), при якому один виробник робив усе від початку до кінця;

- капіталістичної мануфактури (поділ праці, при збереженні ручної праці, зберігався майже в усіх галузях промисловості до її витіснення фабрикою);

- капіталістичної фабрики (машинного виробництва – переважало в нових промислових районах – Донбасі, Криворізько-донецькому регіоні та ін.).

Найбільш перспективною формою була капіталістична фабрика, перехід до якої від мануфактури почався в 30-40-х роках й завершився в 80-х роках ХІХст. (промисловий переворот).

Крім традиційних галузей промисловості (вирощування та переробка сільгосппродукції) в Україні стала формуватися найбільша вугільно-металургійна база Росії. Цьому сприяли те, що у Донбасі знаходилися найбільші в європейській частині Росії поклади вугілля, поруч, у Наддніпрянщині, добувалися залізні, марганцеві та інші руди, достатня кількість трудових ресурсів, побудовані залізниці. Кім зазначеного, бурхливому росту металургійної промисловості України сприяли значні вкладення іноземного капіталу й технічна допомога Заходу. Центром видобутку залізної руди став Кривий Ріг, марганцю – Нікополь, металургійні заводи були побудовані в Юзівці (Донецьк), Олександрівську (Запоріжжя), Катеринославі та інших містах.

Бурхливий розвиток капіталізму в промисловості вів до концентрації виробництва, яку в Україні на кінець ХІХ ст. було вище, ніж у провідних західних країнах. Іноземний капітал: йшов переважно з 4-х країн: Англії, Франції, Бельгії та Німеччини. У 60-70 роки він в основному направлявся на будівництво залізниць, тому що після поразки в Кримській війні царат запровадив для нього деякі пільги. З 80-х років іноземний капітал вторгається у важку промисловість (гірничодобувну, металургійну, машинобудування і т.і.).

Відставання від країн Заходу, пояснювалося досить запізним вступом Росії на шлях капіталістичного розвитку (в Англії буржуазна революція відбулася в середині ХVІІ ст., у Франції – наприкінці ХVІІІ ст.), наявністю залишків кріпосництва, що стримували приплив вільної робочої сили, нестачею кваліфікованих кадрів інженерів, механіків, конструкторів, великою часткою ручної праці і т.п.

Розвиток транспорту був викликаний – воєнно-стратегічними

розрахунками і розвитком зовнішньої та внутрішньої торгівлі, необхідністю з'єднання промислових й сільськогосподарських районів з чорноморськими портами.

Будівництво доріг спочатку в основному велося акціонерними товариствами, яким царат гарантував високі прибутки – до 5% на рік. Найбільшими магістралями, побудованими в цей період, були: Київ-Одеса, Київ-Ковель-Брест, Київ-Курськ, Курськ-Харків-Севастополь, Донбас-Кривий Ріг та ін.

Розвиток торгівлі

Розвиток капіталізму, промислове й сільськогосподарське піднесення, будівництво залізниць привели до бурхливого розвитку торгівлі. З'явилися центри оптової торгівлі. На території України існували 24 біржі, з яких Харківська біржа спеціалізувалася на купівлі-продажу вугілля й заліза, Миколаївська – хліба і т.д. Крім оптової набула розвитку і роздрібна торгівля. Ознаками того, що Україна стає одним з торгівельних центрів Росії є:

- швидке зростання в кожному місті кількість крамниць та магазинів. Постійним явищем стає проведення ярмарків, які згодом перетворюються в найбільші центри оптової й роздрібною торгівлі;

- розвиток торгівля з іншими регіонами Росії – з України вивозилися; кам'яне вугілля, різні рудий, метал, хліб, цукор, тютюн і т.п. В Україну ввозили: з Кавказу – нафту, гаснув, мазут; з Білорусії – ліс, смолу, дьоготь та ін.; з Польщі, Прибалтики й центру Росії – машини, текстиль, взуття і т. п.;

- зростання ролі України у зовнішньої торгівлі – експорт та імпорт товарів здійснювався через чорноморські порти (Одеса, Миколаїв, Феодосія та ін.) і сухопутні митниці на Волині й Поділлі. Україна експортувала; пшеницю, ячмінь, овес, вовну, м'ясо, цукор, спирт, сукно та ін. Цей експортний потік направлявся в основному до Англії, Італії, Персії, Німеччини та інших країн. Україна імпортувала – машини, олово, свинець, шовк, бавовну, чай, каву, рис, прянощі, провина та ін. Царат, збільшуючи податки на селянство, запроваджувався завищений митний тариф на імпорт, щоб захистити свою промисловість від сильної конкуренції західних товарів і падіння цін.

Особливості економічного розвитку західноукраїнських земель
Західноукраїнські землі входили до складу Австро-Угорщини й особливостями їх капіталістичного розвитку (після скасування кріпосного права в 1848 р.) були:

- розорення дрібної промисловості потоком дешевих і якісних західних товарів;
- залежні становище промисловості й банків від у горської економіки. Домінування іноземного капіталу; австро-німецького, англійського, французького. Промисловими галузями, що розвивалися найшвидшими темпами, були; нафтова, буро-вугільна, соляна, лісова та харчова;
- сільське господарство розвивалося пруським шляхом, з пануванням поміщицького землеволодіння, при якому поміщики здавали більшу частину своєї землі в оренду своїм селянам;
- дискримінація українців і зростання політичної активності населення, особливо інтелігенції.

Національно-визвольний рух в Україні в 60-90-і роки XIX століття

Національне гноблення українців у Росії й Австро-Угорщині

Австро-Угорщина й Росія, будучи унітарними державами, усіяло перешкождали формуванню української нації й розвитку української національної культури, прагнучи асимілювати українське населення. Це проявилось в порушенні Австрійською Конституцією 1867 р. щодо рівноправності всіх громадян в одержанні освіти, у державних установах і судах так як керівні посади в адміністрації та суді займали угорці та поляки. Обмежувалося викладання в школах українською мовою й відкриття нових шкіл. У жодному вищому навчальному закладі не велося викладання українською мовою. До початку XX століття у Львівському університеті було лише дві українських кафедри: історії України та української літератури.

У царській Росії в 1863 році циркуляром міністра внутрішніх справ П.Валуєва заборонялося друкування книг українською мовою (крім художньої літератури). В Емському указі Олександра II (1876 р.) заборонялося ввезення в Україну будь-яких книг і брошур на «малоросійському наріччі», українських п'єс і пісень. Водилася заборона на використання української мови в початкових школах, судах і

державних установах. Зі шкільних бібліотек вилучалися книги українською мовою, учителів-українофілів заміняли на росіян. Переіменовувалися географічні назви: «Малоросійська» губернія була поділена на Чернігівську та Полтавську, а «Слобідсько-Українська» стала називатися Харківською.

Активізація українського національного руху

У Західній Україні діяло 3 напрямки українського національно-визвольного руху:

1. Революційні демократи, що відстоювали інтереси селянства, мали нечисленні революційні гуртки. Найбільш значною була група І. Франка та М.Павлика у Львові, яка працювала в журналі «Друг», потім у журналі «Громадський друг», а згодом у газеті « Праця », на сторінках яких ними критикувала феодальний і національний гніт в Австро-Угорщині, розміщувалися заклики до об'єднання всіх трудящих Західної України в боротьбі за свої економічні та політичні права.

2. Народовці – ліберальний український національний рух, що поєднував середні верстви населення: студентів, священиків, інтелігенцію. Основним напрямком своєї діяльності вважали не політичну боротьбу, а розвиток української мови та культури. В 1868 р. створили у Львові культосвітнє товариство «Просвіта», яке займалося вивченням історичної спадщини і просвітництвом народу. Народовці були слабко зв'язані з народом і лише частково виражали його інтереси.

3. Москвофіли – право-консервативне крило в українському національному русі. Об'єднувало українських поміщиків, буржуазію, священиків уніатської церкви розчарованих в слабкій Австро-угорській імперії, де постійно відчували зневажливе ставлення з боку польської шляхти й тому мріяли приєднатися до міцніючої Російської імперії.

На українських землях, що входили до складу Російської імперії після розгрому Кирило-Мефодіївського братерства стали організовуватись напівлегальні гуртки – «Громади», що виникли в Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві та інших містах і об'єднали представників широких верств населення. Діяльність мала в основному культосвітній характер, не вели політичної боротьби з царатом, вважаючи, що український народ до неї ще не готовий, тому в першу чергу необхідна освіта народу, його консолідація в рамках Російської

імперії. Більшість членів громад вітали та ідеалізували скасування кріпосного права в Росії й Україні.

Після Ємського указу Олександра II почався розпад громад: частина їхніх членів, налякана заборонаю діяльності українських організацій вийшла з громад, інша частина заснувала «молоді громади». В 1874-1875 рр. організували «ходінні в народ». Дехто, як, наприклад, Драгоманов, виїхав за кордон і там намагався знайти вихід із кризи й шлях подальшого розвитку українського національно-визвольного руху.

Громадсько-політичний і національний рух в Україні на початку ХХ століття

В історії України цей період характеризується піднесенням соціального, ліберального, національного й демократичного рухів. На початку ХХ ст. відбувається зростання політичної активності ліберальної буржуазії, незадоволеної своїм становищем і правами в політичній системі суспільства. Земствам в Україні діяли на Лівобережжі й Півдні України, з 1911р. – створені і на Правобережжі.

Соціальний склад руху: ліберальна буржуазія та поміщики, демократична інтелігенція земських установ – лікарі, учителі, агрономи, землеміри, статистики.

Вимоги лібералів-земців: розширення прав земств, надання політичних свобод, ліквідація кріпосницьких пережитків у законодавстві (тілесні покарання), скликання загальноросійських Земських зборів або Установчих зборів для вироблення конституції, допущення української мови у сферу освіти, культури та державні установи. Створювали ліберальну пресу, скликали з'їзди земських службовців, банкети з прийняттям петицій про розширення прав.

Під впливом опозиційних виступів уже протягом 1900-1904 рр. уряд зробив серйозні нововведення в структуру й зміст багатьох правових актів. Зокрема, були скасовані різки для бурлак, кийки для засланих, тілесні покарання у військах і за вироками волосних судів. У російських законах була відсутня стаття про загальну конфіскацію майна, поведена більшовиками лише після жовтневого перевороту 1917 році.

Створення національних партій України

Однією з найперших національних партій була Революційна

українська партія (РУП) – створена в 1900 р. у Харкові на зборах студентських громад. Засновники партії – Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, Д. Познанський та ін. У 1902 р. складалась з 6 організацій; у Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах, Прилуках і Катеринославі – на чолі з центральним комітетом. Боролася за національні права та соціальну революцію. Відстоювали соціальні інтереси української нації.

В умовах революції, що насувалася, розкол був неминучий.

У 1902 р. група М. Міхновського вийшла з РУПу й організувала кількісно невелику Українська народна партія (УНП).

У 1904 р. з РУПу пішла група під керівництвом М. Меленевського, яка проголосила себе "Українською соціал-демократичною спілкою" (Спілка). На початку 1905 р. влилася у меншовицьку фракцію РСДРП на правах її автономної частини. Чисельність «Спілки» у роки революції наближалася до 6 тис. чоловік, особливою підтримкою користувалася серед залізничників і сільськогосподарських робітників.

У 1905 р. частина Рупу перейменувалася себе у Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Її чисельність сягла приблизно 3 тис. чоловік. Лідери: В. Винниченко, М. Порш, Д. Антонович, С. Петлюра. Вимоги партії: демократизація суспільного ладу, автономія України, конфіскація великої земельної власності.

В 1904 р. виникла Українська радикальна партія (УРН) на чолі з письменниками Б. Грінченком, С. Єфремовим, Д. Дорошенком та ін.

У цьому ж році виникла Українська демократична партія (УДП) – на чолі з А. Лотоцьким і Є. Чикаленком.

Обидві партії, нечисленні за складом, стояли на ліберально-буржуазних позиціях, близьких до російської кадетської партії. Виступали за конституційну монархію в Росії з наданням автономії Україні, земельну реформу.

Загальноросійські партії в Україні

Крім національних партій в Україні активно діяли загальноросійські політичні партії.

Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП) — виникла в 1898 р. У 1903р. розкололася на більшовиків і меншовиків Їх організації в основному діяли серед пролетаріату України, що складався з російських і русифікованих українців. Ідеологія: ортодоксальний марксизм, керівна роль пролетаріату в революції й диктатура

пролетаріату. У 1905 р. РСДРП нараховувала приблизно 4,5 тис. чоловік.

Партія соціалістів-революціонерів (ПСР) – утворилася на межі 1899-1900рр. на основі поєднання народницьких ідей з марксизмом. Керівники партії: В.Чернов, в Україні – В.Дорошенко, В.Зензінов. Соціальна опора – селянство. Есери широко практикували тактику терору.

Конституційно-демократична партія (КДП), або Партія народної волі — створена в 1905 р. Цілі партії: створення конституційно-парламентської імперії з 2-палатним парламентом. Для всіх національностей – свобода культурного розвитку. Мала широку підтримку інтелігенції, професури. Серед її відомих членів були І.Луцицький, В.Науменко, барон Ф.Штейнгель.

«Союз 17 жовтня» (октябристи) – виник наприкінці 1905р. Лідер партії – промисловець О. Гучков. До партії входили представники великої та середньої буржуазії (П.Рябушинський), земські діячі (Д.Шипів, М.Родзянко). Програма партії: збереження царської влади, єдиної та неподільної Росії, встановлення конституційної монархії.

ПЕРША РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1905-1907 РР. І УКРАЇНА

Перша демократична революція почалася 9 січня 1905 р. мирною демонстрацією в Санкт-Петербурзі, розстріляною військами. Згодом цей день назвали «кривавою неділею».

На знак солідарності та протесту почалися страйки в пролетарських центрах України: Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві. На початку січня-березня 1905 р. страйкувало 170 тис. чоловік.

Під впливом робітничого руху піднялося на боротьбу й селянство, але його виступи в більшості випадків набували характеру масових погромів поміщицьких маєтків.

Під час жовтневого загального політичного страйку 1905 р. в Україні страйкувало 120 тис. робітників. Робота заводів, фабрик, шахт, рудників і транспорту була паралізована.

У ході революції в Києві, Катеринославі, Луганську, Горлівці, Єнакієвому виникли Ради робітничих депутатів. У них співпрацювали соціал-демократи, есери, представники національних партій. Вводять

8-годинний робочий день, установлюють ціни на продукти в заводських крамницях, організують охорону населення від погромів.

Збройні повстання

В Україні підготовкою збройних повстань займалися активісти різних партійних організацій (більшовики, есери, анархісти).

Повстання на броненосці «Потьомкін». Повстання на Чорноморському флоті готувала «Севастопольська матроська централка», куди входили матроси-члени різних партій. На броненосці «Потьомкін» підпільну організацію очолювали більшовик Г.Вакулечук і анархіст О.Матюшенко. 14 червня 1905р. у відкритому морі стихійно спалахнуло повстання. 25 червня через брак вугілля, їжі та прісної води команда повсталого броненосця здалася в румунському порту Констанца.

Повстання П.Шмідта. 11-16 листопаду 1905 р. у Севастополі повстали моряки 12 кораблів. Очолити повстання запросили лейтенанта П.Шмідта, за переконаннями революціонера-демократа. Повсталі вимагали скликання Установчих зборів. Після 13-годинного бою повстання було придушено. П.Шмідт і три матроси-більшовики, за вироком військово-морського суду, були розстріляні.

Повстання в грудні 1905 р. Найвищого піднесення збройна боротьба проти царату в Україні досягла в грудні 1905 р. Повстання спалахнули в Харкові, Катеринославі, Олександрівську (Запоріжжя), Горлівці.

16-17 грудня в Горлівці повстало до 4 тис. робітників, їхні загони очолили більшовик А.Гречнев, безпартійний П.Гуртовий, есер П.Дейнега. Після 6-годинного бою, втративши 300 чоловік, повсталі були розгромлені царськими військами.

Висновок: збройна-боротьба проти царату зазнала поразки унаслідок відсутності єдності дій серед революційних партій, різночасності виступів, неорганізованості та слабкої технічної підготовки повсталих, недосвідченості керівників.

Національний рух

У роки першої демократичної революції на передній край громадсько-політичної боротьби висунулось українське національне питання.

Громадськість України боролася проти національного гноблен-

ня, за право навчання рідною мовою в школах, користування їм у пресі, на сцені, у державних установах.

Українська преса: виникла в ході революції після Маніфесту 17 жовтня, що оголосив про волю слова. Харкові, Одесі та інших містах України, а також у Петербурзі й Москві виходило 18 українських газет і журналів.

«Просвіти» — українські самодіяльні культурно-просвітницькі організації, керовані демократичними й ліберальними діячами із середовища національно-свідомої української інтелігенції. «Просвіти», прагнули розвинути національну самосвідомість, для чого влаштовували бібліотеки та читальні, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організовували лекції й спектаклі, створювали школи з українською мовою викладання .

Вища школа. У 1905 р. на вимогу студентів і громадськості, започатковується викладання в університетах українською мовою. В Одесі — О. Грушевський історію України, у Харкові проф. М. Сумцов історію літератури.

У 1906 р. зі Львова до Києва переїхав М. Грушевський. У 1907 р. у Києві на чолі з М. Грушевським засновується Українське наукове товариство. Велике значення для розуміння українського питання мала його книга «Нарис історії українського народу».

Національний рух у західноукраїнських землях.

Рух солідарності

Звістка про початок революції в Російській імперії сколихнула трудящих Галичини, Буковини, Закарпаття. У Львові була створена група сприяння, що переправляла через австро-угорський кордон революційну літературу, зброю, брала участь в організації демонстрацій, мітингів на підтримку боротьби в Росії. Під впливом революційних подій у Росії, на західноукраїнських землях розгорнувся широкий страйковий рух (211 страйків за 3 роки). Учасники страйків вимагали відкриття середніх шкіл з українською мовою навчання, українського університету, про возз'єднання всіх українських земель у єдиній суверенній демократичній державі.

Селяни вимагали передачі їм землі, запровадження загального виборчого права, відмовлялися збирати врожай на поміщицьких землях.

Уряд Австро-Угорщини вдався до репресій. Було заарештовано 12 тис. селян, на кордоні з Росією поставлено додатково 3 корпуси.

Українські вимоги були проігноровані.

Соціально-політичний та економічний розвиток українських земель напередодні і світової війни

Після поразки революції 1905-1907 рр. по всій країні встановився режим, що одержавши назву столипінський, за ім'ям голови царської Ради міністрів П.Столипіна. Він характеризувався:

1) розпуском II Державної думи, яка виявила неслухняною, і виданням 3 червня 1907 р. нового виборчого закону, за яким виборчі права мали тільки 15% населення країни. Вибори до III Державної думи, проведені влітку та восени 1907 р., дали царату очікуваний результат: Дума стала цареслужняною.

2) лавіруванням уряду Столипіна між різними класами. В III Думі було 2 більшості; правооктябристська й октябристсько-кадетський Уряд Столипіна балансував між цими 2-ма таборами;

3) наступом на революційні сили, на права робітників, селян та їх партії; царський уряд розгромив робітничі організації, профспілки, закривав робітничі газети й журнали;

4) насадженням ідеології великодержавного шовінізму й посилення національного гніту. В Україні царат переслідував українську мову та культуру, забороняв видання українських газет, журналів, художньої літератури. Царська влада закривала українські гуртки. Було закрито культосвітнє товариство «Просвіта». За змістом циркуляру Столипіна 1910 р. іноземцям заборонялося створювати товариства, видавати газети рідною мовою.

Столипінська аграрна реформа в Україні

Причини реформи: намагання царизму відвернути селян від боротьби за поміщицькі землі й закріпити в них приватновласницькі настрої; прискорити розвиток капіталізму в селі американським шляхом; ліквідувати аграрну перенаселеність у європейській частині країни шляхом переселення найбільш революційної й вибухонебезпечної частини селян у східні райони Росії.

Указом 9 листопаду 1906р. та законом 14 червня 1910р. селянам дозволялося виходити з громади й закріплювати землю в приватну власність. Таким чином руйнувалося громадське землеволодіння, розпочався процес утворення на селі хутірського й відрубного господарства.

Реформи прискорили розвиток капіталістичних відносин на селі. Однак, у цілому аграрна політика не досягла поставлених цілей,

оскільки реформа не встигла зруйнувати економічної основи феодальних відносин — поміщицьке землеволодіння.

Промислове піднесення

Посилення експлуатації в 1907-1910 рр., привело до промислового піднесення в 1910-1914 рр., що виразилося в розвитку Донецько-криворізького району; зростанні довжини залізниць; концентрації промисловості й монополізації; залученні іноземного капіталу (в Україні в 1913р. – 83 іноземні компанії контролювали 70% видобутку вугілля та руд, 90% виробництва чавуну й коксу, близько 80% продукції машинобудування).

Поширення ідеї незалежності України

Національно-визвольний рух характеризувався різнорідним класовим і соціальним складом. У ньому брали участь робітники, селяни, представники буржуазії й поміщиків, інтелігенції. Одним із показників розмаху національно-визвольного руху можна вважати Наказ катеринославських робітників своєму депутату IV Державної Думи. Петровському в 1913 р. У ньому містилися дві основні вимоги: повної свободи й національного самовизначення України; українізації шкіл і розвитку національної культури.

У національно-визвольному русі було два основних напрямки:

– національно-ліберальний напрямок – «Товариство українських поступовців» (М. Грушевський, Л. Юркевич, С. Петлюра). Видавали журнал «Дзвін». Висували ідеї культурної автономії України, а потім і політичної;

– національний напрямок (В. Липинський, В.Шемет, Н.Лікоть). Своє головне завдання бачили в дозволі викладання українською мовою в початковій школі, випуску історичної й художньої літератури, відновленні гідності нації.

УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ СЕРПЕНЬ 1914 - ЛИСТОПАД 1918 РР.

Війна велася між Троїстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та Антантою (Росія, Англія, Франція). У ході війни до Троїстого союзу приєдналися Туреччина й Болгарія, до Антанти – Румунія і США.

У грудні 1915 р. Італія, що прагнула до панування в районі Адріатики, вийшла зі складу Троїстого союзу й перейшла на бік Антанти.

Причини війни: прагнення монополістичних об'єднань збільшити прибутки за рахунок військових замовлень, захоплення нових ринків збуту; бажання всіх держав захопити нові землі, переділ колоній і усунення конкурентів. Уряди воюючих держав прагнули відвернути увагу своїх народів від внутрішніх проблем, роз'єднати соціалістичні робітничі партії II Інтернаціоналу, а також трудящих усіх країн.

Характер війни був загарбницький і несправедливий з усіх боків (за винятком Сербії, що не прагнула до захоплень, але першою зазнала австро-угорської окупації).

Приводом до війни стало вбивство австро-угорського ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружини сербським націоналістом Гаврилом Принципом.

Україна в планах воюючих країн

Австро-Угорщина претендувала на розширення своїх володінь у Західній Україні (Волинь і Поділля).

Німеччина – на протекторат над рештою української території а також над Прибалтикою, Білорусією, Кавказом, щоб мати сухопутний торговельний шлях до Персії й Середньої Азії.

Росія прагнула просунути кордони своєї імперії до Карпат, прикриваючись гаслом об'єднання братів-русинів, тобто українців Східної Галичини й Північної Буковини.

Крім того, і Австро-Угорська й Російська імперії прагнули використувати війну для придушення національно-визвольного руху українського народу.

У підсумку: українці, розділені між імперіями, змушені були воювати один з одним (у російській армії нараховувалося 3,5 мля українців в австрійській – 250 тис.).

Хід воєнних дій

На Східному фронті в 1914 р. почався успішний наступ двох російських фронтів: Західного в Східну Пруссію, Південно-Західного в Галичину (територія Австро-Угорщини). Побоюючись захоплення

росіянами Берліна й Відня, німецьке командування змушене було перекинути німецькі дивізії із Західного фронту на Схід і зупинити просування російської армії. Таким чином Східний фронт для Німеччини з другорядного стає головним.

На Східному фронті в 1915 р. почався наступ Німеччини з метою блискавичного розгрому Росії. Однак, хоча Німеччина захопила Підляшшя, Західну Україну, Західну Білорусію й частину Прибалтики, перемогти Росію не змогла. На прохання союзників Росія починає наступ на Південно-Західному фронті в Західній Україні (Брусилівський прорив — узятє в полон 400 тис. австрійських і німецьких солдатів, звільнені Буковина, Південна Галичина). Але через невідповідність наступу, браку резервів та боєприпасів, а також через те, що Німеччина перекинула із Західного на Східний фронт 11 німецьких і 6 австрійських дивізій, наступ російської армії було зупинено.

Хід воєнних дій на території України призвів до розрухи господарського життя, що проявилось у спаді промислового та сільськогосподарського виробництва. Все це стало причиною зростання робітничого та селянського рухів, виступів солдатських мас.

Східнослов'янська держава — Київська Русь (IX – XII ст.).....	119
Формування держави на Русі	119
Соціально-політичне становище Київської Русі	120
Особливості політики великих київських князів.....	121
Прийняття християнства (988 р.)	123
Історичне значення Київської Русі	123
Феодална роздробленість Київської Русі.....	124
Галицько-Волинське князівство в XII-XIV ст.	124
Причини феодалної роздробленості	124
Сутність та значення феодалної роздробленості	125
Розвиток Галицько-Волинського князівства	126
Роль Галицько-Волинського князівства в історії України	128
Боротьба східних слов'ян проти монголо-татарської навали ..	128
Українські землі під владою Литви та Польщі.....	130
(XIV-XVI століття).....	130
Захоплення Галичини Польщею	131
Етапи об'єднання Польської й Литовської держав.....	131
Виникнення українського козацтва	132
Визвольний рух в Україні наприкінці XVI - у першій чверті XVII	

століть	133
Визвольна боротьба українського народу середини XVII століття	134
Формування української державності в ході визвольної війни 136	
Входження України під протекторат Московської держави... 137	
Соціально-економічне й політичне становище України У другій половині XVII століття	138
Зв'язки України з іншими державами.....	139
Боротьба старшинських угруповань за владу в Україні	139
Мир Росії з Польщею (Андрусівський договір)	140
Гетьман П. Дорошенко та спроби об'єднання України.....	140
Україна в першій половині XVIII століття	141
Гетьманство Мазепи (1687-1708 рр.).....	141
Північна війна й Україна	141
Полтавська битва.....	142
Пилип Орлик і його «Конституція».....	143
Наступ царату на автономію України	143
Зміни в адміністративно-політичному устрої України.....	143
у другій половині XVIII століття	143
Нова знать в Україні.....	144
Обмеження царизмом козацької автономії	144
Розвиток промисловості	145
Централізаторська політика царату. Ліквідація автономії.	145
Визвольна боротьба народних мас України у другій половині XVIII століття	146
Коліївщина 1768 р.	146
Рух опришків. Олекса Довбуш.....	147
Вплив на Україну селянської війни 1773-1776 рр.....	147
Входження північного Причорномор'я і правобережної України до складу Росії	147
Заселення й розвиток земель південної України.....	148
Розподіл Польщі у II пол. XVIII століття.....	149
Ліквідація царатом Запорізької Січі	149
Історичне значення Запорізької Січі	150
Українські землі під владою Російської та Австрійської імперій на початку XIX ст.....	151
Колонізаторська політика російського царату в південній Україні	151
Адміністративно-територіальна структура західноукраїнських земель	

.....	152
Суспільно-політичний рух в Україні кінця XVIII - першої половини XIX ст.	153
Перші декабристські організації	154
Початок відродження української самосвідомості	156
Поява масонства в Україні.....	156
Національне відродження в західноукраїнських землях	157
у першій половині XIX століття	157
Українці в першому парламенті Австро-Угорщини	160
Ліквідація кріпосного права	160
Криза кріпосного господарства в Росії.....	133
Царські реформи 60-70-х років і Україна.....	133
ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ	135
<i>Особливості розвитку капіталізму в промисловості</i>	135
<i>Розвиток торгівлі</i>	137
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ В 60-90-І РОКИ XIX СТОЛІТТЯ	138
<i>Національне гноблення українців у Росії й Австро-Угорщині</i>	138
<i>Активізація українського національного руху</i>	139
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.....	140
<i>Створення національних партій України</i>	140
<i>Загальноросійські партії в Україні</i>	141
Перша російська революція 1905-1907 рр. і Україна	142
<i>Національний рух</i>	143
<i>Національний рух у західноукраїнських землях</i>	144
<i>Рух солідарності</i>	144
<i>Століпінська аграрна реформа в Україні</i>	145
<i>Промислове піднесення</i>	146
<i>Поширення ідеї незалежності України</i>	146
Україна в роки першої світової війни серпень 1914 - листопад 1918 рр.....	146
<i>Україна в планах воюючих країн</i>	147
<i>Хід воєнних дій</i>	147